T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BANKACILIK VE FİNANS ANABİLİM DALI

FİNANSAL İÇERME İLE FİNANSAL İSTİKRAR ARASINDAKİ İLİŞKİNİN BELİRLENMESİ: IRAK İÇİN BİR UYGULAMA

Kareem Qasım Awadh AWADH

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Melek YILDIZ

Çankırı – 2022

T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
BANKACILIK VE FİNANS ANABİLİM DALI

FİNANSAL İÇERME İLE FİNANSAL İSTİKRAR ARASINDAKİ İLİŞKİNİN BELİRLENMESİ: IRAK İÇİN BİR UYGULAMA

Kareem Qasım Awadh AWADH
ORCID: 0000-0001-5398-4259

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Dr. Öğr. Üyesi Melek YILDIZ

Çankırı – 2022

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ ..... **iii**
TEZ KABUL VE ONAY ..... **iv**
ÖNSÖZ ..... **v**
ÖZET ..... **vi**
ABSTRACT ..... **vii**
KISALTMALAR ..... **viii**
TABLO LİSTESİ ..... **ix**
ŞEKİL LİSTESİ ..... **x**

1. GİRİŞ **1**

2. FİNANSAL İÇERME VE FİNANSAL İSTİKRAR KAVRAMINA GENEL BAKIŞ **3**
2.1. Finansal İçermenin Tanımı ve Kapsamı 3
2.2. Finansal Dışlanmanın Tanımı ve Önlenmesi 4
2.3. Finansal İçermenin Önemi 6
2.3.1. Finansal Sisteme Katkısı 6
2.3.2. Ekonomik Katkısı 8
2.4. Finansal İçermenin Yapısı 11
2.4.1. Finansal Erişim 12
2.4.2. Finansal Eğitim 13
2.4.3. Finansal Tüketicinin Korunması 15
2.5. Literatürde Kullanılan Finansal İçerme Göstergeleri 18
2.6. Finansal İstikrarın Tanımlanması ve Önemi 20
2.7. Finansal İstikrarın Unsurları 23
2.8. Finansal İstikrarsızlık Sorunu ve Nedenleri 25
2.9. Finansal İstikrar Göstergeleri 27

3. IRAK'IN FİNANSAL İÇERME VE FİNANSAL İSTİKRAR VERİLERİ....29
3.1. Irak Bankacılık Sektörünün Görünümü 29
3.2. Finansal İçerme Göstergelerinin Irak Özelinde Değerlendirilmesi 31
3.3. Irak'ta Finansal İstikrar Göstergeleri 35
3.3.1. Bankacılık sektörü endeksi 36

3.6.2. Makroekonomik Göstergeler 39
3.6.3. Irak Menkul Kıymetler Borsası (Sermaye Piyasası Endeksleri) 42

4. IRAK'TA FİNANSAL İÇERME İLE FİNANSAL İSTİKRAR ARASINDAKİ İLİŞKİ: ARDL SINIR TESTİ YAKLAŞIMI 43
4.1. Literatür Taraması 43
4.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı 47
4.3. Araştırmanın Kısıtları 49
4.4. Araştırmanın Veri Seti 49
4.4.1. Irak'ın Yıllar İtibariyle Finansal İstikrar Endeksinin Hesaplanması 50
4.5. Çalışmanın Metodolojisi ve Bulgular 52
4.5.1. PP ve ADF Birim Kök Testine İlişkin Bulgular 54
4.5.2. ARDL Sınır Testine İlişkin Bulgular 56

5. SONUÇ VE ÖNERİLER 68

KAYNAKÇA 72
EKLER 87
ÖZGEÇMİŞ 93

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım "*Finansal İçerme ile Finansal İstikrar Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi: Irak İçin Bir Uygulama"* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

04/ 07/ 2022

İmza

Kareem Qasım Awadh AWADH

TEZ KABUL VE ONAY

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Kareem Qasım Awadh AWADH tarafından hazırlanan Finansal İçerme ile Finansal İstikrar Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi: Irak İçin Bir Uygulama başlıklı bu çalışma, 04.07.2022 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliği başarılı bulunarak jürimiz tarafından *Bankacılık ve Finans* Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Melek YILDIZ İmza: ……..

Üye : Doç. Dr. İbrahim BOZKURT İmza: ……..

Üye : Dr. Öğr. Üyesi Ufuk ALKAN İmza: ……..

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 16/06/ 2022 tarih ve 2022/26-08 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Coşkun POLAT

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Öncelikle bize yardım eden ve bu araştırmayı tamamlama kararlılığımızı güçlendiren Yüce Allah'a şükrederim. Bu araştırmayı faydalı bir bilim haline getirmemize vesile olan sabır, sebat, azim ve sevgiyi veren O'na diz çökerek hamd ederiz.

Allah Resulü Muhammed sallallahu aleyhi ve sellem "İnsanlara teşekkür etmeyen, Allah'a şükretmez." buyurmuştur. Bu araştırmayı tamamlamak için bana tavsiyeler, direktifler ve talimatlar veren *Dr. Öğretim Üyesi Melek YILDIZ'a* en kalbi muhabbet, saygı ve hürmetlerimle en güzel teşekkür ve minnet ifadelerimi sunmaktayım. Kendisine en içten teşekkürlerimi ve minnettarlığımı arz ederim. Ayrıca bilgi ve deneyimlerinden istifade ettiğim kıymetli hocam Doç. Dr. İbrahim BOZKURT'a, adları ve soyadları ezberimde olan, Finans ve Bankacılık bölümünün tüm öğretim üyelerine teşekkür ediyorum. Yorgunluğu hafifleten bir gülümsemeyle dahi olsa, yardım ve desteklerini esirgemeyen tüm arkadaşlarıma da ayrıca teşekkür ediyorum.

Bu mütevazi çalışmayı Türkiye'deki eğitim hayatım boyunca beni destekleyen ve yanımda olan herkese ithaf ediyorum. Özellikle de varlığımın sebebi olan babama…Sürekli ilahi muvaffakiyet kaynağım anneme…. Babamın zevcesi ikinci anneme…. Erkek ve kız kardeşlerime, eşime ve çocuklarıma, değerli arkadaşlarıma ithaf ediyorum. Varlığınız, duanız ve bana olan desteğiniz için teşekkür ediyorum.

04/ 07/ 2022

Kareem Qasım Awadh AWADH

Anahtar Kelimeler: Finansal İçerme, Finansal İstikrar, Irak, ARDL

ÖZET

Tezin Başlığı : Finansal İçerme ile Finansal İstikrar Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi: Irak İçin Bir Uygulama
Tezin Yazarı : Kareem Qasım Awadh AWADH
Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Melek YILDIZ
Anabilim Dalı : Bankacılık ve Finans
Tezin Türü : Yüksek Lisans
Kabul Tarihi : 04/ 07/ 2022

Bu tez çalışmasının amacı Irak'ta finansal içerme ile finansal istikrar arasındaki ilişkinin tespit edilmesidir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle Irak'ın makroekonomik, bankacılık sektörü ve sermaye piyasası göstergeleri kullanılarak 2004-2020 dönemi için finansal istikrar endeksi (FIE) oluşturulmuş ve analizde bağımlı değişken olarak kullanılmıştır. Çalışmanın bağımsız değişkenleri ise ATM sayısı, bankacılık yoğunluğu, bankacılık yaygınlığı, kredi derinliği ve mevduat derinliğinden oluşmaktadır. Ancak bankacılık yoğunluğu ile bankacılık yaygınlığı arasında yüksek korelasyon olduğundan iki ayrı model kurulmuştur. Çalışma kapsamında yapılan PP ve ADF birim kök testlerine göre değişkenler durağan olduğu için veriler ARDL sınır testi ile sınanmıştır. Birinci modelin analiz sonucuna göre uzun dönemde FIE ile ATM sayısı arasında kısa ve uzun dönemde negatif ilişki bulunmaktadır. FIE ile kredi derinliği arasında kısa dönemde negatif, uzun dönemde pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. İkinci modelde ise yine FIE ile ATM sayısı arasında kısa ve uzun dönemde negatif ilişki tespit edilmiştir. Öte yandan ikinci modelle yapılan analiz sonucu FIE ile mevduat derinliği arasında pozitif, FIE ile kredi derinliği arasında negatif ilişki olduğu anlaşılmıştır.

ABSTRACT

Thesis Title **:** Determining the relationship between financial inclusion and financial Stability: An Application for Iraq

Author **:** Kareem Qasım Awadh AWADH

Supervisor **:** Assist. Prof. Dr. Melek YILDIZ

Department **:** Banking and Finance

Thesis Type **:** Master's Thesis

Date **:** 04/ 07/ 2022

The aim of this thesis is to determine the relationship between financial inclusion and financial stability in Iraq. For this purpose, first of all, Iraq's macroeconomic, banking sector and capital market indicators were used to create the financial stability index (FIE) for the period 2004-2020 and used as the dependent variable in the analysis. The independent variables of the study are the number of ATMs, banking density, banking diffusion, credit depth and deposit depth. However, since there is a high correlation between banking density and banking diffusion, two different models have been established. Since the variables were stationary according to the PP and ADF unit root tests conducted within the scope of the study, the datas were tested with the ARDL bounds test. According to the analysis result of the first model, there is a negative relationship between FIE and number of ATMs in the short and long run. There was a negative relationship between FIE and credit depth in the short run and a positive relationship in the long run. In the second model, a negative relationship was found between the FIE and the number of ATMs in the short and long run. On the other hand, as a result of the analysis made with the second model, it is understood that there is a positive relationship between FIE and deposit depth, and a negative relationship between FIE and credit depth.

Keywords: Financial Inclusion, Financial Stability, Iraq, ARDL

KISALTMALAR

A.Ş.	Anonim Şirketleri
ABD	Amerika Birleşik Devletler
ADF	Genişletilmiş Dickey-Fuller (Augmented Dickey Fuller)
AIC	Akaike Bilgi Kriteri (Akaike Information Criterion)
ARDL	Autoregressive Distributed Lag Bound Test
AFI	Finansal İçerme Birliği (Alliance for Financial Inclusion)
ATM	Otomatik Vezne Makinesi (Automatic Teller Machine)
BDDK	Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
GSYİH	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMF	Uluslararası Para Fonu (International Money Fund)
IQD	Irak Dinarı
KOBİ	Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmeler
OPEC	Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (Organization of the Petroleum Exporting Countries)
POC	Temas Noktası (Point of Contact)
POS	Point Of Sale
PP	The Philips-Perron
SPK	Sermaye Piyasası Kurulu
TCMB	Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası
TMSF	Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu
TÜFE	Tüketici Fiyatları Endeksi
USD	Amerikan Doları

TABLO LİSTESİ

Tablo No Sayfa
Tablo 2.1: Finansal istikrar göstergeleri 28
Tablo 3.1: Irak bankacılık sisteminin görünümü (2016-2020 Yılları)..... 30
Tablo 3.2: Irak özelinde finansal içermenin erişim boyutu (2016-2020 Yılları)..... 32
Tablo 3.3: Irak özelinde finansal içerme göstergelerinin kullanım boyutu (2017-2020 Yılları)..... 34
Tablo 3.4: Irak bankacılık sektörünün 2016-2020 yıllarına ilişkin finansal göstergeleri (%)..... 38
Tablo 3.5: 2016-2020 Dönemine ilişkin Irak makroekonomik göstergeleri..... 39
Tablo 3.6: 2004-2020 dönemi sermaye piyasası göstergeleri (Irak Menkul Kıymetler Borsası) 42
Tablo 4.1: Çalışmada kullanılan değişkenler ……53
Tablo 4.2: Bağımsız değişkenlerin formülü ve ölçü birimi 53
Tablo 4.3: Çalışmada yer alan değişkenlerin PP birim kök testi sonucu 55
Tablo 4.4: Çalışmada yer alan değişkenlerin ADF birim kök testi sonucu 55
Tablo 4.5: F sınır testi sonucu ve kritik değerler 58
Tablo 4.6: ARDL (1,1,1,0,1) modeli uzun dönem katsayıları tahmin sonuçları..... 58
Tablo 4.7: Otokorelasyon, normal dağılım, değişen varyans, model spesifikasyon sonucu 59
Tablo 4.8: ARDL (1,1,1,0,1) modeli kısa dönem katsayıları tahmin sonuçları..... 61
Tablo 4.9: F sınır testi sonucu ve kritik değerler 63
Tablo 4.10: ARDL (1,1,1,1,0) modeli uzun dönem katsayıları tahmin sonuçları 63
Tablo 4.11: Otokorelasyon, normal dağılım, değişen varyans, model spesifikasyon sonucu 64
Tablo 4.12: ARDL (1,1,1,1,0) modeli kısa dönem katsayıları tahmin sonuçları..... 66
Tablo 4.13: Birinci ve ikinci modele ilişkin ARDL sınır testi sonuç özeti..... 67

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil No Sayfa
Şekil 3.1: Gayri safi yurtiçi hasıla büyüme oranı 2004-2020 40
Şekil 3.2: 2004-2020 döneminde Irak'ta enflasyon oranı 41
Şekil 4.1: Irak için hesaplanan finansal istikrar endeksinin bileşenleri……. 51
Şekil 4.2: Birinci model optimal gecikme uzunluğu..... 57
Şekil 4.3: CUSUM testi sonucu 60
Şekil 4.4: CUSUM-Q testi sonucu..... 60
Şekil 4.5: İkinci model optimal gecikme uzunluğu 62
Şekil 4.6: CUSUM test sonucu 65
Şekil 4.7: CUSUM-Q test sonucu 65

1. GİRİŞ

Sermaye birikimi ekonomik kalkınmanın belirleyicilerinden biridir. Özellikle kalkınma çabası içerisinde bulunan gelişmekte olan ülkelerde sermaye birikiminin sınırlı olması ve var olan kaynakların etkin ve verimli şekilde yatırıma dönüştürülememesi ekonomik kalkınmanın önündeki önemli ve temel engellerden biridir. Benzer şekilde finansal piyasalarda yaşanan aksaklılar veya kötü deneyimler finansal tüketicilerde finansal kurumlara ve finansal hizmetlere erişim zorluğu karşı güvensizlik ya da önyargı oluşacağından hala çok sayıda bireyin finansal sistem dışında kaldığı ifade edilebilir. Bu durum piyasadaki kaynak transferini azalttığı gibi bankaların aracılık fonksiyonunu tam olarak yerine getirememesine de yol açmaktadır. Bu bahsedilenler nihayetinde ekonomik kalkınmayı da olumsuz yönde etkileyecektir.

Finansal piyasalar, bu piyasalarda faaliyet gösteren kurumların ürün ve hizmet yelpazelerinde bulunan çok çeşitli finansal aracın kullanılması suretiyle fon arz edenler ile fon talep edenlerin bir araya getirildiği piyasalardır. Böylece aracı konumundaki finansal kurumlar bir yandan fonksiyonlarını etkin şekilde yerine getirirken bir yandan da tasarruf sahiplerinden ivazlı ya da ivazsız şekilde topladıkları bu fonları krediye veya yatırıma dönüştürerek ekonominin ihtiyaç duyduğu kaynağı sisteme transfer etmektedir. Ancak buraya kadar bahsedilenler her bir bireyin finansal sistem içerisinde olduğu, finansal kurumlara, ürün ve hizmetlere kolayca erişebildiği, enformasyon sorununun olmadığı makul piyasalarda tam olarak yerine getirilebilmektedir. Ancak dünya genelinde ülke bazlı yapılan çalışmalar göstermektedir ki erişim zorluğu ya da bilgi yetersizliği nedeniyle hala bir banka hesabı olmayan ya da finansal ürün ve hizmetleri etkin şekilde kullanamayan çok sayıda birey bulunmaktadır. Öte yandan semavi dinlerde faizin haram kabul edilmesi nedeniyle faiz hassasiyeti olan bireylerin bu ihtiyacını karşılayacak sayıda ve çeşitlilikte finansal kuruluşun sistem içinde olmaması ya da olsa bile bu kurumların dağıtım kanallarının yaygın olmaması nedeniyle sistem dışında kalmaları söz konusu olabilmektedir. Tabiidir ki bu durum finansal sistemin etkinliğini, derinliğini ve sağlamlığını bozabilecek bir potansiyele sahiptir. O halde finansal sistemin kapsayıcılığı ile istikrarın sağlanması ve devam ettirilmesi arasında doğrudan ve yakın

bir ilişki olduğu ifade edilebilir. Öyle ki yaşanan küresel finans krizi tüm dünyaya finansal sistemin mevcut yapısının istikrarın sağlanması ve sürdürülmesi için yeterli olmadığını göstermiştir. Bu durum ülke yönetimlerini, sektörde yer alan düzenleyici ve denetleyici otoriteleri ve bunun yanında sektörün diğer paydaşlarını harekete geçirmiştir. Yapılan araştırmalar, hazırlanan istatistiki raporlar, çıkarılan yönetmelikler ve kurulan iş birlikleri ile finansal tüketicilerin korunmasına, finansal okuryazarlık düzeylerinin artırılmasına ve finansal erişimin artırılmasına yönelik bazı teşvik edici uygulamalar için önemli adımlar atılmıştır. Bu bağlamda konuya ilişkin çok sayıda çalışmanın yapıldığı da görülmektedir. Yapılan çalışmalar arasında finansal içermenin bileşeni olduğundan finansal erişim, finansal okuryazarlık ve finansal tüketicilerin korunması hususunda da önemli çalışmalar da bulunmaktadır. Finansal içermenin finansal istikrar üzerindeki etkisini Irak özelinde inceleyen bu çalışma ile hem literatürde önemli bir yere sahip olan konuya ilişkin bilgi birikiminin artması ve güncellenmesi beklenirken Türkiye'de Irak üzerine yapılan bu çalışmanın her iki ülkeye de olumlu katkılar sunacağı düşünülmektedir.

Beş bölümden oluşan bu tez çalışmasının birinci bölümünde Giriş başlığı altında tez konusunun önemi, literatüre katkısı açıklanmakta ve tezin içeriği ile ilgili bilgilere yer verilmektedir.

İkinci bölümünde finansal içerme ve finansal istikrar kavramına ilişkin literatürde yer alan tanımlamalara yer verilmektedir. Ayrıca yine bu bölümde finansal istikrar ve finansal içermenin önemi, yapısı, literatürde kullanılan finansal içerme ve finansal istikrar göstergeleri, finansal istikrarın unsurları, finansal istikrarsızlık sorununun nedenleri anlatılmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde ise güncel veriler ışığında Irak'ın bankacılık sektörünün görünümü hakkında bilgi verilmekte ve finansal içerme ve finansal istikrar göstergeleri Irak özelinde değerlendirilmektedir.

Çalışmanın dördüncü bölümünde ise tez çalışmasının amacı ve önemi, çalışmada kullanılan veri seti, verilerin analiz edilmesinde kullanılan birim kök testleri (Phillips-Perron ve Genişletilmiş Dickey Fuller) ile ARDL yöntemlerinin uygulanma biçimine yer verilerek analiz sonucunda elde edilen bulgular açıklanmaktadır. Beşinci bölümde ise sonuç ve önerilere yer verilmektedir.

2. BÖLÜM
FİNANSAL İÇERME VE FİNANSAL İSTİKRAR KAVRAMINA GENEL BAKIŞ

2.1. Finansal İçermenin Tanımı ve Kapsamı

Finansal içerme, İngilizce "Financial Inclusion" kelimesine karşılık gelen bir kavramdır ve literatürde finansal katılım, finansal kapsama ve finansal tabana yayılma anlamında da kullanılmaktadır. Finansal içerme, anonim bir kavram değildir. Dolayısıyla bilim insanları ve politika yapıcılar tarafından sıkça ele alınan bu kavramın çok çeşitli açılardan tanımlandığını söylemek mümkündür. Literatürde yapılan bir tanıma göre finansal içerme, genel anlamda toplumdaki tüm kesimlere özellikle de dezavantajlı ve düşük gelire sahip olan kesimlere ihtiyaç duyduğu ürün ve hizmetlerin makul maliyetlerle, şeffaf ve adil bir şekilde sağlanma sürecidir (Sarma ve Pais, 2011, s. 1). Bir başka tanıma göre de finansal içerme banka erişimi olmayan nüfusun finansal sisteme dahil edilmesi ve tasarruf, ödeme ve para transferlerinden kredi ve sigortaya kadar çok çeşitli finansal hizmete erişim olanağına sahip olmasıdır (Hannig ve Jansen, 2010, s. 1). Demirgüç-Kunt et al. 2015 ise her ne kadar finansal içermenin bir banka hesabına sahip olmakla başladığını ifade etse de bu banka hesaplarının düzenli kullanılmasını vurgulamaktadır. Zira insanlar banka hesaplarından ancak düzenli kullanım halinde fayda sağlayabilecektir.

Finansal içerme kavramı gelir bakımından dezavantajlı gruplar üzerinden de açıklanabilmektedir. Örneğin (Aduda ve Kalunda 2012)'ye göre finansal içerme, piyasaların yoksul ve temel sosyal hakları kısıtlı olan kesimin lehine işlemesini engelleyen piyasa uyuşmazlıklarını engelleyen bir müdahale stratejisidir. Bir başka örnek vermek gerekirse (Rangarajan 2008)'e göre finansal içerme, zayıf ve düşük gelirli hassas grupların beklentilerine uygun şekilde, finans hizmetlerine ve yeterli krediye uygun fiyatlarla erişimin sağlanması sürecidir.

Bilim insanlarının yanı sıra Dünya Bankası da finansal içermeyi kavramsal olarak açıklamıştır. Buna göre finansal içerme, "işletme ve kişilerin, ihtiyaçlarını karşılayan,

sorumlu ve sürdürülebilir şekilde sunulan uygun fiyatlı ve yararlı tasarruf, kredi, ödeme, banka işlemleri ve sigorta gibi finansal hizmetlere erişimdir. Dünya Bankasınca yapılan bu tanım tasarruf, kredi, ödemeler, banka işlemleri ve sigorta olmak üzere beş temel finansal hizmetten bahsetmektedir. Bununla birlikte söz konusu tanımda ele alınan bir diğer husus ise finansal hizmetlerin uygun fiyatlı ve toplum ihtiyaçlarını karşılamak üzere resmi bir finansal kuruluş tarafından devamlı mahiyette sunulmasıdır (Seman, 2016, s. 19).

Öte yandan ilgili literatürde finansal içerme kavramı, "finansal hizmetlere erişim", "finansal hizmetlerin güvenilir ve sürdürülebilir olması", "toplumun dezavantajlı ve düşük gelirli kesimine uygun fiyatlı hizmetin sunulması" ve "tüketicinin korunmasına yönelik yüksek kaliteli, geniş yelpazeli hizmetlerin mevcudiyeti" gibi alternatif tanımlamalarla ele alınabilmektedir (Seman, 2016, s. 19) Öte yandan yapılan tanımlamalara bakıldığında finansal içermenin birkaç özelliğinin ele alındığı dikkat çekmektedir. Bu özellikler şu şekilde sıralanabilir: (Kabakova ve Plaksenkov, 2018, s. 2).

- Finansal hizmetlerin standardize edilmesi
- Finansal hizmetlerde kalitenin sağlanması
- Finansal hizmetlerin düzenli kullanımı
- Refah potansiyelinin artması

2.2. Finansal Dışlanmanın Tanımı ve Önlenmesi

Finansal sisteme dahil olmayan bireylerin, özellikle de yoksul ve mahrum kesimin resmi finansal sisteme katılabilmesi için finansal içerme ve finansal dışlanma seviyesine ilişkin bilgi gereksinimi artış Seyrindedir (Rahimyar ve Çürük, 2020, s. 125). Bu nedenle finansal dışlanma kavramının da ele alınması konunun daha iyi anlaşılması bakımından önem arz etmektedir. O halde Leyshon ve Thrift (1995)'in de ifade ettiği gibi finansal dışlanmayı belirli sosyal grup ve kişilerin finansal sisteme erişimlerinin önüne geçen bir süreç şeklinde tanımlamak mümkündür. Bir başka açıdan ise finansal dışlanma, bireylerin ana piyasada ihtiyaçlarını karşılayacak ve ait oldukları toplumda normal bir hayat sürmelerini sağlayacak uygun finansal ürün ve

hizmete erişmede ve bunları kullanmada zorluk yaşamasıdır (Anderloni ve Vandone, 2007, s. 9).

Bireylerin bir banka hesabına sahip olmaması, uygun maliyetli kredilere erişememesi, tasarruf ve ev sigortası başta olmak üzere sigorta ürünlerinden yararlanmaması finansal dışlanmışlığın göstergesi olarak kabul edilmektedir (Temizel, 2015, s. 124). Bununla birlikte bireylerin finansal sistemin dışında kalmasına birçok neden yol açmaktadır. Örneğin bireylerin finansal okuryazarlık seviyesinin olması gerekenden düşük olması, finansal ürünler konusunda bilgisizlik ve güvensizlikleri, finansal ürünlerin kullanımına ilişkin yetersizlikleri finansal sistemden dışlanmalarına yol açabilmektedir. Öte yandan yine bireylerin sosyal yönden ve teknolojik açıdan dışlanmaları ve buna bağlı olarak banka kartı, ATM, elektronik bankacılık kanallarını kullanmaya dair bilgi düzeyinin de düşük olması finansal sisteme dahil olmalarının önündeki bir başka engeldir. Bunun yanında bireylerin finans terimlerini anlayamadığından finansal kurumlarla anlaşamayacağına dair düşünceye kapılması ve temel eğitim seviyesi ile matematik becerilerinin kısıtlı oluşu da finansal sistemin dışında kalmalarına yol açmaktadır (Atkinson ve Messy, 2013, ss. 17-18). İşte bu nedenledir ki bireylerin finansal açıdan eğitilmesi ve bu yolla finansal konulardaki bilinci, farkındalığı ve hatta kendisine güven duyması sağlanarak finansal sisteme dahil edilmesi mümkün olacaktır. Bu sonuç aynı zamanda finansal sistemin etkinliğini artırırken bireylerin ve toplumun refah düzeyine de olumlu katkılar sağlayacaktır.

Öte yandan bireyler eğitimle veya kendilerine kazandırılacak bilinçle finansal sistem ve ekonomik yapıya ilişkin bilgi sahibi olabilecektir. Bu koşullar altında ise bireylerin alternatif ürün, vade, para cinsi ve finansman desteği veren kuruluşlar arasında kıyaslama yapması ve kendisi için en makul olan kredi türünü seçmesi mümkün hale gelebilecektir. Ancak lisans ve yüksek lisans seviyesinde finans eğitimi alan kişilerin bile makul kararlar alabilmesi zorken bir toplumdaki tüm bireylerin finansal kararlarını bu şekilde yerine getirmesi hayalden ibarettir. Dolayısıyla bireylere verilecek finansal eğitimin dışında bireylerin ihtiyaç hissettiği zaman başvurabileceği ve hem finansal hem de hukuki konularda hizmet alabileceği danışmanlık ofislerinin olması fayda sağlayabilir (Eken, 2008, s. 75).

2.3. Finansal İçermenin Önemi

Teknoloji dünyasında yaşanan gelişmelere bağlı olarak bankacılık sektörünün dijitalleşmesi sürecinde finansal işlemler ölçek ve taşıdığı önem bakımından yeni bir görünüm kazanmıştır. Bu süreçte bireyler çevrimiçi yapılan ödemeler, alınan bankacılık hizmetleri, algoritmik işlemler ve türev ürünler gibi birçok yeni finansal araç ve teknoloji ile tanışmıştır. Ancak söz konusu durum ekonomideki toplam borçlanma düzeyini artırırken finansal sektörün karlılığına olumlu katkılar sunmuştur. Böylece finans sektörü, eşitsizliği güçlü ve zenginin yararına olacak şekilde biçimlendirip keskinleştirmiştir (Beyaz, 2019, s. 101). Bu sorunun çözümü ise toplumda hiçbir ayrım olmaksızın bireylerin finansal kanallara, ürün ve hizmetlere ve bilgiye kolay, ucuz ve kar elde edebilecek şekilde erişebilmesindedir. Daha geniş perspektiften bakıldığında ise finans sektöründe bireylerin ihtiyaç ve beklentisine uygun şekilde ürün ve hizmetlerin geliştirilmesi ve çeşitlendirilmesinin, dağıtım kanallarının genişletilmesinin tüm bireylerin finansal içerilmeyi artıracağı ve dahası finansal sistem ve ekonomi açısından da büyük bir önem arz edeceği açıktır. Bu öneminden dolayı aşağıda finansal içermenin finansal sisteme ve ekonomiye katkısı açıklanacaktır.

2.3.1. Finansal Sisteme Katkısı

Bank Bazaar'ın aktardığı üzere finansal içermenin amaçları maddeler halinde aşağıda sıralanmıştır (Rahımyar, 2020, s. 10):

- Finansal sürdürülebilirliğin sağlanması,
- Uygun maliyetlerle finansal destek sağlayan çok sayıda kurumun bulunması.
- Toplumun yoksun kesiminde finansal hizmetlerin yararları konusunda farkındalık oluşturmak,
- Ülke genelinde finansal okuryazarlığın ve finansal farkındalığın geliştirilmesi ,
- Toplumun ekonomik anlamda yoksun bölümlerine dijital finansal çözümler geliştirme
- Ülkenin uzak bölgelerinde yaşayan en yoksul insanlarına ulaşmak adına mobil bankacılık ya da finansal hizmetlerinin sağlanmasıdır.

Bu çerçevede, finansal içermenin toplumdaki her bireyin finansal hizmetlere kolayca ve uygun maliyetlerle erişmesini sağlarken finansal sistemin işlerliğini, verimliliğini ve gelişmişliğini artırdığı söylenebilir. Öte yandan son yıllarda finansal politikalar finansal içermeyi kapsayacak şekilde düzenlenmektedir. Zira finansal içerme, zenginlerle fakirler arasında uçurum oluşmasını engellemekte ve bireylere günlük ödemelerini güvenilir şekilde yapma, küçük ölçekli gelir getiren işlere yatırım yapmaları için krediye erişim imkanı sağlamaktadır. Bununla birlikte finansal içerme, bireylerin sigorta hizmetlerinden daha fazla yararlanmasını sağlamaktadır (Atkinson ve Messy, 2013, s. 9). Görüldüğü üzere bireylerin veya firmaların finansal içerilme düzeyleri arttıkça finansal piyasalara katılım oranları ve kullandıkları finansal ürün ve hizmet çeşitliliği de artış gösterecektir. Bu durum, finansal piyasaların derinleşmesi açısından önemlidir. Ayrıca, bireylerin finansal sisteme dahil olarak finansal işlemlerini resmi kuruluşlar aracılığıyla gerçekleştirmesi finansal kurumların gelişmesine ve aracılık faaliyetlerinin etkinliğine de olumlu etkiler sunmaktadır.

Finansal sektörün gelişmesi hem finansal genişlemeyi hem de finansal derinleşmeyi içermektedir. Finansal genişleme, finansal hizmetlerin genişlemesi ve finansal kurumların büyümesini ifade ederken kişi başına düşen finansal hizmetlerin ve kurumların sayısındaki artış veya finansal varlıkların gelire oranındaki artış finansal derinleşmeyi tanımlamaktadır. Finansal sektörün gelişmesi, finansal piyasaları genişleterek ve çeşitlendirerek kaynak tahsisinde kusursuzluğa katkı sunmaktadır. Tasarruf düzeyinin artması ve tasarrufların ekonomide verimli alanlara kanalize edilmesi kaynakların verimli şekilde tahsis edilmesiyle sonuçlanmalıdır. Finansal araçların çeşitliliği ve vadelerinin uzatılması yoluyla ekonomide daha fazla tasarruf sağlanmaktadır. Bununla birlikte, finansal sektörün gelişmesi yatırımcıların borçlanma alternatiflerini artırmakta ve onlara belli bir proje için en uygun borç yapısını seçme imkanı tanımaktadır (Ahmed ve Ansari, 1998, ss. 503-504).

Finansal içermenin genişletilmesi, banka sisteminde mevduat bazlı finansman esnekliğini artırıp iyileştirmektedir. Finansman esnekliği artan bankaların varlığı, bankacılık sektöründe ve tüm finans sisteminde istikrarı desteklemektedir (Neaime ve Gaysset, 2018, s. 236) Bununla birlikte kapsayıcı finansal sistem, yaşanacak bir krizde kredi patlama-çöküş döngüsünü hafifletir ve finansal istikrarı destekler (López ve

Winkler, 2019, s. 128). Bu nedenle finansal içermenin özellikle finansal kriz dönemlerinde finansal sağlamlığın sürdürülmesinde ve finansal şoklara karşı dayanıklılığın korunmasında etkili olduğu söylenebilir.

Bireylerin ve KOBİ (Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletme)'lerin ekonomik refahını artırmada etkili olan finansal içerme, bankaların istikrarı ve sağlamlığı üzerinde de olumlu etkiye sahiptir. Ekonomik birimlerin finansal sisteme dahil olması, bankaların marjinal maliyetlerini azaltırken fiyatlandırma gücünü artırmakta ve daha istikrarlı hale getirmektedir. Ayrıca, finansal içermenin istikrarlı sosyo-politik ortamları teşvik etmesi, kapsayıcı finans sektöründe ve yüksek düzeyde kurumsal kaliteye sahip ülkelerde faaliyet gösteren bankaların verimli çalışmaları halinde istikrarları artış göstermektedir. Bu durum, bankacılık istikrarının bireylerin ve KOBİ'lerin finansal hizmetlere erişim düzeyinden güçlü bir şekilde etkilendiğini ortaya koymaktadır (Ahamed ve Mallick, 2019, s. 35) Elbette ki finansal içermenin finansal sistemin belkemiğini oluşturan bankacılık sektörü üzerindeki bu olumlu etkiler tüm sisteme sirayet edecektir .

2.3.2. Ekonomik Katkısı

Finansal içermenin ekonomiye katkısına değinmeden önce finansal sistemin fonksiyonlarını anlayabilmek gerekir. Ancak belirtmek gerekir ki, finansal sistemin fonksiyonu yıllara ve ülkelerin gelişmişlik düzeyine göre farklılaşmaktadır. Bir ekonomide, finansal sistemin temel fonksiyonları aşağıda sıralanmıştır (Afşar, 2007, s. 189):

- Tasarruf birikimi ve risk dağıtım sistemi oluşturularak mülkiyetin tabana yayılması ve bu yolla büyük ölçekli projelerin finansmanının kolaylaştırılması
- İktisadi kaynakların zaman içerisinde coğrafi bölgeler ve sektörler arasında transfer edilmesi
- Risk yönetimi ve risk kontrolü tekniklerinin geliştirilmesi
- Fiyat bilgisinin temin edilmesi
- Asimetrik enformasyon sorununa ilişkin çözüm yollarının kolaylaştırılması
- Mal ve hizmetler ile varlıkların transferine aracılık edilmesi

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere finansal sistem, ekonomik performans için hayati bir önem taşımaktadır. Zira finansal sistem dolaysız bir biçimde sermayenin birikimiyle ilişkilidir. Sermaye birikimi ise kazanılan gelirin bir kısmının tasarruf edilmesi ve bu tasarrufların gelecekteki üretim ve geliri artırmak amacıyla yatırıma dönüştürülmesidir. Ülkelerin ekonomik büyüme hızları birbirinden farklıdır ve bu fark ülkelerin sahip olduğu kaynakları verimli kullanıp kullanmamasıyla ilgilidir. Finansal sistem, ekonomiye daha fazla yatırım sağladığından ve ortalama yatırım verimliliğini artırdığından ekonomik büyümeye de olumlu katkılar sunmaktadır. Bir başka ifadeyle finansal sistem, parayı ve para işlevi gören finansal araçları ürettiğinden ekonominin mikro ve makro performansının da belirleyicisi olmaktadır (Afşar, 2007, ss. 188-190). Dolayısıyla bir önceki başlıkta finansal sisteme olumlu katkıları sayılan finansal içerme, finansal sistemin aracılık rolü ile olumlu ekonomik sonuçlar da doğurmaktadır.

Finansal hizmetlere erişim ve finansal hizmetlerin kullanımı, sürdürülebilir ekonomik ve sosyal büyümenin hızlandırılması, yoksulluk ve işsizliğin azaltılması ve finansal istikrarın artırılması açısından da önem arz etmektedir. Zira finansmana kolay erişim, işletmeleri daha fazla risk alarak yatırım yapmaya yönlendirir ve ekonomik büyümeye katkı sağlar. Ancak tersi durum, ekonomik büyümeyi ve yoksulluğu olumsuz etkiler. Zira, fonlara erişim eksikliği yoksulların tasarruf etmesini ve gelir getiren işlere yatırım yapmasını engellemektedir (Al-Smadi, 2018, s. 31). Bu nedenle güçlü ekonomik büyüme için finansal içermenin önündeki engellerin kaldırılması ve finansal sistemin daha kapsayıcı olması gerekmektedir .

Öte yandan gelir dağılımı bozuklukları ile birlikte görülen yoksulluk, dünyanın en önemli sorunlarından bir tanesidir. Ülkeler yoksulluğu azaltabilmek için çeşitli çözüm yolları aramıştır (Fırat, 2013, s. 186). Bu çözüm yollarından biri de finansal içermedir. Zira yoksul kesimin finansal hizmetlere erişiminin sağlanması ve genişletilmesi yoluyla sağlanan finansal gelişme, yoksulluğun azaltılmasında doğrudan etkilidir (Belen ve Karamelikli, 2016, s. 127). Ayrıca yoksul hane halklarının resmi finansal hizmetleri nasıl kullandıklarını veya finansal kuruma nasıl eriştiklerini daha iyi anlamak, ekonomik kalkınmanın sağlanabilmesi için tasarlanacak güçlü bir politikanın teorisi ve pratiği için de önemlidir. Uzun vadeli ekonomik kalkınma için finansal

gelişmenin ve finansal içermenin önemli rolü politika yapıcılar tarafından yaygın olarak kabul edilmekte ve birçok ülkede finansal içerme, öncelikli politika haline gelmektedir. Bunun sebebi, finansal dışlama sorununa tek bir ülkenin değil, tüm dünyanın maruz kalmasıdır. Öyle ki, dünya istatistikleri 2014 yılında 2.5 milyardan fazla yetişkin nüfusun bankacılık hizmetlerinin faydalarından yararlanmadığını (Global Finance Development Report, 2014); 2018 yılında ise yaklaşık 1,7 milyar yetişkin, bir finans kurumunda veya bir mobil para sağlayıcısı aracılığıyla bir hesabı olmadığı için banka dışı (Demirguc-Kunt et al, 2018, s. 4) kaldığını göstermektedir. İşte bu veri de finansal içermenin daha fazla gündeme getirilmesinin, yapılan araştırmalarla konuya ilişkin gelişmelerin izlenmesinin ne denli önemli olduğuna ışık tutmaktadır.

Bir ülkede finansal içerme düzeyinin artıyor olması, banka hesabı olmayan kitlelerin finansal sisteme dâhil olmaya başladıklarını, özellikle düşük gelirli bireyler ile mikro, küçük ve orta büyüklükteki işletmelere uygun finansal hizmet ve ürünlerin uygun zamanda ve uygun fiyatlarla sunulmaya çalışıldığını ve o ülkede bunlara benzer önemli gelişmelerin olduğunu göstermektedir. Bu tür gelişmelerin varlığı da (yani finansal içerme düzeyindeki artışlar da) özellikle ülkelerin ekonomik gelişmişliğini ve yoksulluk seviyesini olumlu yönde etkiler. Tatminkâr bir finansal içerme seviyesinin, ekonomik büyüme ve yoksulluk başta olmak üzere, gelir dağılımındaki eşitsizliğin azaltılması, cinsiyet eşitliğinin sağlanması amacıyla kadınların güçlendirilmesi, istihdam olanaklarının artırılması, dezavantajlı ve yoksul kesimlerin desteklenmesi ve ayrıca finansal istikrarın sağlanması gibi daha birçok önemli konuda da olumlu etkilere sahip olduğu bilinmektedir (Sahay vd., 2015, s. 147).

Buraya kadar anlatılanlar çerçevesinde ülkenin üretim hacminde artışın sağlanabilmesi ve bu artışın sürdürülebilir olması için birey ve kurumların finansal hizmetlere erişiminin yaygınlaşması gerektiği söylenebilir. Dolayısıyla tasarrufların sistem dışında kalmaması, yatırıma dönüştürülmesi için bireyler ve kurumların hem finansal hizmetlere erişimi kolaylaştırılmalı hem de finansal açıdan eğitilerek bilinçlendirilmeleri ülkenin ekonomik büyüme hızına ivme kazandıracaktır.

2.4. Finansal İçermenin Yapısı

Kırsal bölgelerde yaşayanlar, düşük gelirliler, göçmenler ve gençler, finansal dışlanma oranı açısından diğer toplum kesimlerine göre daha yüksek rakamlara sahiptir. Bu durum, finansal hizmet birimlerinin uzakta olmaları, kısıtlayan düzenlemeler, fiziksel ve kurumsal alt yapı yetersizlikleri, ihtiyaçları karşılamayan ürün sunumu gibi arz kaynaklı nedenlerden doğmaktadır. İlaveten söz konusu durumun finansal sisteme güven duyulmaması, dini inançlar ve düşük finansal okuryazarlık gibi talep kaynaklı nedenleri de olabilmektedir. Bu bağlamda, finansal erişimi uyarmak için arz yönlü girişimlerin yanında iyi tasarlanmış finansal okuryazarlık ve finansal tüketici koruma strateji ve politikalarının geliştirilmesine daha fazla önem verilmesi gereği ortaya çıkmaktadır (Atkinson ve Messy, 2013, s. 10). Finansal ürün ve hizmetlerin giderek artan çeşitliliği ve karmaşıklığı, bireylerin belirli bir düzeyde finansal bilgi, birikim, farkındalık ve yeterli risk analizi yapabilme kapasitesine sahip olmasını gerektirmektedir. Finansal tüketicinin korunması, korumaya yönelik düzenleme ve denetim çalışmaları kadar finansal tüketicinin finansal okuryazarlık düzeyinin artırılmasını da gerektirir. Bunun sağlanabilmesi için; finansal tüketicinin finansal ihtiyaçlarını doğru tespit edecek, kuracağı finansal ilişkileri iyi kavrayacak, karşılaşabileceği riskleri değerlendirebilecek ve hak ve sorumluluklarının bilincine varacak şekilde eğitilmesi gerekmektedir.

2008 küresel finans krizinde Amerika'da yaşayan bireylerin ipotekli konut kredilerinden doğan aşırı borçlanma seviyelerinin finansal sistem üzerinde yarattığı baskı, finansal tüketicilerin finansal sistemi nasıl etkileyebildiklerini çok iyi göstermiş ve finansal tüketicilerin korunmasının ve finansal okuryazarlık düzeylerinin artırılmasının, finansal sistemin istikrarı için taşıdığı önemin daha iyi anlaşılmasına neden olmuştur. Finansal üçleme olarak da adlandırılan (i) finansal erişim, (ii) finansal okuryazarlık ve (iii) finansal tüketicinin korunması konularının her biri farklı olguları gösteriyor olmakla birlikte, birbirleriyle etkileşim içinde olan ve aynı hedefe yönelik kavramlardır. Finansal içerme ile ilgili bir değerlendirme yapılabilmesi için bu kavramın alt bileşenlerinin iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Bu nedenle aşağıda konuya ilişkin açıklamalara yer verilmiştir.

2.4.1. Finansal Erişim

Finansal hizmetlere erişim, son yıllarda akademisyenler başta olmak üzere toplumun farklı kesimlerinin dikkatini çeken bir konudur. Bunun birinci sebebi, finansal yetersizlikleri nedeniyle finansal hizmetlere erişemeyen kesime bu hizmetlerin kamu hizmeti niteliğinde daha ucuza sunulabilme imkanıdır. İkinci sebebi ise gelişmekte olan ülkelerdeki finansal erişimin gelişmiş ülkelere kıyasla oldukça düşük seviyede olmasıdır (Türkmen ve Çağıl, 2017, s. 64).

Esasen finansal erişimin birçok boyutunun olması tanımlanmasını ve ölçümlenmesini zorlaştıran önemli bir unsurdur. Örneğin, Merton ve Bodie (1995), mevcudiyet, maliyet, kalite ve çeşitlilik olmak üzere üç ayrı erişim boyutundan bahsetmektedir. Buna göre mevcudiyet boyutu, finansal hizmetlerin sunulup sunulmadığı, sunuluyorsa da niceliği ile ilgilidir. Maliyet boyutu, finansal hizmetlere erişimin ne kadara mal olacağını sınarken, kalite ve çeşitlilik boyutu ise finansal hizmetlerin ihtiyaçları ne kadar karşılayabildiği ve farklı ihtiyaçlara ne kadar cevap verebildiğini ortaya koyar. Öte yandan Morduch (1999), erişimin güvenilirlik, uygunluk, devamlılık ve esneklik boyutlarını irdelemektedir. Güvenilirlik boyutu, finansmana ihtiyaç duyulduğunda ve talep edildiğinde erişilip erişilemediğini; uygunluk boyutu, finansal hizmetlere erişmenin ne kadar kolay olduğunu; devamlılık boyutu, finansal hizmetlere tekrar ya da devamlı ulaşılıp ulaşılmadığını; esneklik boyutu ise finansal hizmetlerin özel ihtiyaçlara göre uyarlanabilirliğini ifade etmektedir. Son olarak Kempson vd. (2000) ise finansal hizmetlere erişimi mahrumiyet açısından ele almaktadır. Buna göre müşteriler finansal kurumların risk analizi süzgecine takıldığından erişim mahrumiyeti; finansal ürünler müşterilerin ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde tasarlanmadığından durum mahrumiyeti; finansal hizmetlerin maliyeti yüksek olduğundan fiyat mahrumiyeti; finansal kurumlar belli bir kesime ya da gruba odaklanarak geri kalanı finansal olarak dışladığından pazarlama mahrumiyeti; bireyler ya da firmalar finansal kurumlar tarafından dışlanma endişesi taşıdığı için çaba göstermeyerek kendi kendilerini sistemin dışında bıraktığından şahsi mahrumiyet ortaya çıkmaktadır (Işık, 2011, ss. 10-11). Finansal hizmetlere erişim düzeyi arttıkça yoksulluk azalmaktadır. Bu durum gelir dağılımını düzelterek gelirin dengeli

dağılımında aracı rol üstlenmekte ve sürdürülebilir kalkınmanın artmasına katkı sunmaktadır (Türkmen ve Çağıl, 2017, s. 64).

2.4.2. Finansal Eğitim

Özellikle 1980'li yıllarda küreselleşme sürecinin başlaması ve günümüzde gelişimi hızla devam eden bilgi teknolojileri, finansal piyasaları bir bütün haline getirmiş ancak finansal hizmet ve ürünlerin sayısında da önemli bir artışa neden olmuştur. Bu gelişmeler, bireylere mesafe engeline takılmadan finansal ürün ve hizmetlere erişim imkanı vermiş olsa da bireylerin finansal işlemleri gerçekleştirebilecek düzeyde bilgi, beceri ve deneyime sahip olması gerektiğini vurgulamıştır. Aksi durumda karmaşık hale gelen finansal işlemler, bireylerin finansal risklere maruz kalma olasılığını artıracaktır (Yıldız, 2020, s. 741).

Toplumun her kesiminden birey, elinde sınırlı miktarda bulunan finansal kaynağı kullanarak en yüksek faydayı elde etmek için belli bir düzeyde finansal okuryazar olmalıdır. Bireylerin finansal okuryazar olma konusundaki bu gereklilik ise finansal piyasaların yanı sıra toplumun değişen demografik yapısıyla beraber daha da önem kazanmaktadır. Zira, finansal okuryazarlık kavramı, bireylerin finansal ürün ve uygulamalar hakkında sahip olduğu temel düzey bilgiye dayanarak finansal karar alabilme yeteneğidir (Temizel ve Bayram, 2011, ss. 74-75). Diğer bir açıdan finansal okuryazarlık, bireylerin tasarruf ve yatırım konusunda bilinçli olması, finansman ihtiyacını belirleme ve alternatifler arasında en uygun olanı tercih edebilmesi, nakit kaynakları ve ödemelerini takip edebilecek kadar finansal yeterliliğe sahip olması, refah düzeyini emeklilik döneminde de koruyabilmek için finansal geleceğini planlayabilecek bilgi ve deneyime sahip olması şeklinde de açıklanabilir (Yıldız, 2020, s. 741). Dünya geneline baktığımızda finansal okuryazarlık ile finansal ürün ve hizmet kullanımının gelişmiş ülkelerde yüksek, gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelerde düşük olduğu gözlenmektedir. Öte yandan finansal okuryazarlık düzeyinin finansal erişim ve finansal içerme için önemli bir gösterge olduğu ifade edilebilir. Zira ülkelerin gelişmişlik düzeyi arttıkça finansal okuryazarlık, buna bağlı olarak da o ülkelerde yaşayan bireylerin finansal ürünlere olan talebi artacaktır (Global Finance Development Report, 2014).

Fnansal sisteme dahil olmayan bireylerin, özellikle de yoksul ve mahrum kesimin resmi finansal sisteme katılabilmesi için finansal içerme ve finansal dışlanma seviyesine ilişkin bilgi gereksinimi artış seyrindedir (Rahimyar ve Çürük, 2020, s. 125). Leyshon ve Thrift (1995)'in de ifade ettiği gibi finansal dışlanmayı belirli sosyal grup ve kişilerin finansal sisteme erişimlerinin önüne geçen bir süreç şeklinde tanımlamak mümkündür. Bir başka açıdan ise finansal dışlanma, bireylerin ana piyasada ihtiyaçlarını karşılayacak ve ait oldukları toplumda normal bir hayat sürmelerini sağlayacak uygun finansal ürün ve hizmete erişmede ve bunları kullanmada zorluk yaşamasıdır (Anderloni vd., 2008, 9). Bu şekilde tanımlanan finansal dışlanma durumu maliyet, coğrafi veya fiziksel erişim nedeniyle dışlanma, uygunluk gereksinimleri ve teknolojik dışlanma gibi talep yönlü faktörlerin yanı sıra kendi kendini dışlama olarak da adlandırılan arz yönlü faktörlerden kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte, literatürde, bireylerin finansal hizmetleri kullanmayı reddetmesine sebep olan çeşitli faktörlere değinilmektedir. Bunlar; bireylerin nakit kullanan nesilden gelmesi, finansal kontrollerini kaybetme endişesi, finansal yeterliliklerinin ve okuryazarlık seviyelerinin düşük olmasıdır (Russell, Maître, ve Donnelly 2011, ss. 43-46). Buraya kadar finansal okuryazarlık çerçevesinde anlatılanlar, finansal sistemi etkileme gücü bulunan bireylerin finansal konulardaki bilgi ve becerisinin sistemin gelişmesi ve istikrarı açısından büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Ancak bireylerin finansal sisteme dahil olarak finansal ürün ve hizmetleri kullanması ise finansal açıdan eğitimli olmasına bağlıdır. Bireylerin finansal farkındalıkları, bilgi ve becerisi arttıkça finansal sistemin aracısı rolündeki kuruluşların etkinliği ve verimliliği artacak, finansal sistem daha hızlı gelişecek ve bireyler iyi işleyen bir finansal sistemde daha güvenli şekilde işlem yapma fırsatı yakalayacaktır.

Öte yandan bireyler eğitimle veya kendilerine kazandırılacak bilinçle finansal sistem ve ekonomik yapıya ilişkin bilgi sahibi olabilecektir. Bu koşullar altında ise bireylerin alternatif ürün, vade, para cinsi ve finansman desteği veren kuruluşlar arasında kıyaslama yapması ve kendisi için en makul olan kredi türünü seçmesi mümkün hale gelebilecektir. Ancak lisans ve yüksek lisans seviyesinde finans eğitimi alan kişilerin bile makul kararlar alabilmesi zorken bir toplumdaki tüm bireylerin finansal

kararlarını bu şekilde yerine getirmesi hayalden ibarettir. Dolayısıyla bireylere verilecek finansal eğitimin dışında bireylerin ihtiyaç hissettiği zaman başvurabileceği ve hem finansal hem de hukuki konularda hizmet alabileceği danışmanlık ofislerinin olması fayda sağlayabilir (Eken, 2008, s. 75).

2.4.3. Finansal Tüketicinin Korunması

Finansal tüketicinin korunması, finansal kuruluşlar ile finansal tüketiciler arasında hakkaniyetli, adaletli bir ekonomik ortamın sağlanmasına yönelik uygulamaların oluşturulmasıdır. Finansal tüketicilerin korunmasında ise söz konusu bu uygulamaların iyileştirilmesi, hak ihlallerini önleyici düzenleme ve denetleme çalışmalarının yapılması kadar finansal tüketicilerin bilinç seviyelerinin artırılması da önemlidir (BDDK, 2014, s. 42).

Global ekonomi, 2007-2009 finans krizine kadarki süreçte her yıl yaklaşık olarak 150 milyon yeni finansal tüketiciyi sisteme dahil etmekteydi. Sisteme dahil olan finansal tüketici sayısı o tarihten günümüze kadar büyümeye devam etmiş, ancak artış oranı yavaşlamıştır. Yaşanan finans krizi ise küresel finans sisteminde uzun vadeli istikrarın sağlanabilmesi için finansal tüketicinin korunmasının önemini vurgulamıştır. Aynı zamanda, kullanılan finansal hizmetlerdeki hızlı artış, tüketicileri korumak ve yetkilendirmek için finansal düzenlemelerin güçlendirilmesini ve tüketicilerin finansal konularda eğitilmesini gündeme getirmiştir. Zira, finansal tüketici sağlam ve güçlü bir şekilde korunmazsa, genişleyen finansal sisteme artan katılımların büyüme üzerindeki hızlandırıcı etkileri ve faydaları ya tamamen kaybedilebilir ya da önemli düzeyde azalabilir. Finansal tüketicinin korunması ile tüketicilerin bilgi temelli kararlar alabilmesi için gereken bilgiyi almaları, adaletsiz veya aldatıcı uygulamalara maruz kalmamaları, anlaşmazlıkları çözmek için rücu mekanizmalarına erişme fırsatı elde etmesi hedeflenmektedir (Uluslararası İmar Bankası, 2012, s. 10).

Finansal istikrarın sağlanması açısından önemli olan finansal tüketicinin korunması, finansal ürün ve hizmetlerden yararlananların özellikle de tasarruf sahiplerinin ve yatırımcıların sisteme duydukları güveni artıran bir unsurdur (BDDK, 2014, s. 42). Sisteme güven duyan, herhangi bir sorunla karşılaştığında başvuracağı çözüm

yollarının bilincinde olan bireyler ise finansal piyasaların etkinliğini, gelişimini ve derinleşmesini sağlayacaktır. Bu nedenle, finansal tüketicilerin korunmasına yönelik etkili düzenlemeler, bireylerin finansal sistem dışında kalmaması ve finansal hizmet ve ürünleri kullanım oranlarının artırılması hususunda oldukça önemlidir.

Finans sektöründe tüketicinin korunması etkinlik, şeffaflık ve finansal piyasaların sağlıklı olması açısından da önemlidir. Finansal hizmet sağlayıcıların tüketiciye nazaran daha fazla güç, bilgi ve kaynağa sahip olması tüketicinin korunmasını gerekli hale getirmektedir. Ancak unutmamak gerekir ki, finansal sistemin sağlıklı işleyebilmesi, finansal tüketiciyi korumaya yönelik düzenlemelerin her iki taraf açısından da sürdürülebilirliğine bağlıdır (Erdönmez, 2014, ss. 92-93).

Finansal tüketicinin korunması kavramının 1990'lı yılarda gündeme geldiği Türkiye'de finansal sistemin derinliği ve ürün çeşitliliği uzun bir süre milletlerarası seviyelerin gerisinde kalmıştır. Öte yandan Türkiye'de bankacılık sektörünün reel sektörü finanse etmekten ziyade daha çok devlet borçlanmalarını finanse etmeye yönelmesi ve bazı dönemlerde kriz yaşanması finansal tüketicinin korunması kavramını büyük oranda mevduat sigortasına indirgemiştir. 1995 yılına gelindiğinde 4077 sayılı "Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun" yürürlüğe girmiş ve öncelikle tüketici kredilerine ilişkin hükümler getirilmiş, daha sonra da kredi kartları ile konut finansmanı sözleşmelerine yönelik hükümler eklenerek bu alandaki eksiklikler giderilmiştir. 2013 yılında da finansal tüketicilerin korunmasına ilişkin daha ayrıntılı düzenlemeler yapılmış ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun Tasarısı yasalaşmıştır (BDDK, 2014, s. 42). 28 Kasım 2013 günü yürürlüğe giren bu kanunun amacı "*Kamu yararına uygun olarak tüketicinin sağlık ve güvenliği ile ekonomik çıkarlarını koruyucu, zararlarını tazmin edici, çevresel tehlikelerden korunmasını sağlayıcı, tüketiciyi aydınlatıcı ve bilinçlendirici önlemleri almak, tüketicilerin kendilerini koruyucu girişimlerini özendirmek ve bu konulardaki politikaların oluşturulmasında gönüllü örgütlenmeleri teşvik etmeye ilişkin hususları düzenlemek*" (Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun, No.6502, mad.1) şeklinde belirtilmiştir.

Irak'ta özellikle finansal tüketiciyi koruyan bir yasa bulunmamaktadır. Ancak Bankacılık Kanunu, Banka Mevduat Sigortası Kanunu, İslami Bankacılık Kanunu ve daha geniş anlamda Merkez Bankası Kanunu gibi birkaç genel kanun bulunmaktadır. 2017 yılında birçok uluslararası kuruluş temel ilkeleri içeren tüketicinin korunmasına ilişkin kılavuzlar yayınlamıştır. Politika yapıcıları ve uluslararası kuruluşlar, finansal hizmetler ve ürünler sunmak için dijital kanallardan kaynaklanan riskler gibi yeni tüketici risklerinin nasıl ele alınacağını ve yeni yaklaşımların ve araçların nasıl geliştirileceğini gözden geçirdiği daha ayrıntılı kılavuzlar da eklemişlerdir. Etkili açıklama sistemlerinin tasarımında davranışsal olarak analiz eder ve uygun ürünle ilgili kurallar geliştirir. Finansal Tüketicinin Korunması Kılavuzu'nun ilk baskısı, Tüketicinin Korunması Mali Araç Setine katkı olarak 2012 yılında Dünya Bankası tarafından iyi uygulamalar amacıyla geliştirilmiş ve tasarlanmıştır. Kılavuz, esas olarak, tüketicinin korunması çerçevesinde ortaya çıkan temel sorunları belirlemek ve kapsamak için bir araç olmuştur, 2017 baskısında ve politika yapıcılarına dayanarak önceki tanı ve anketleri gözden geçirmek için bazı destekler getirilmiştir. Bunun amacı ise, önceki uygulamada öğrenilen etkin ve etkili düzgün uygulamaları etkili kılmak, yeni tüketici koruma rehberinin yayınlanması amacıyla yeni yaklaşımları ve araştırmaları konsolide etmek ve entegre etmek; politika yapıcılar açısından dijital kanallar, yenilikçi ürünler, iş modelleri ve yeni finansal hizmet sağlayıcı türleri gibi ortaya çıkan sorunları ele alan yaklaşımlar ortaya koymaktır (Finansal Tüketiciyi Koruma Kılavuzu, İyi Uygulamalar ve Finansal İçerme ve Tüketici Koruma Anketi Sonuçları, 2017, s. 1).

Irak Merkez Bankası'nın, bankaların müşterilerine ve tüm sektörlerde sağladığı finansal ve bankacılık işlemlerinde bilgilendirme ve şeffaflık kavramının geliştirilmesine vurgu yaparak, bankacılık sektöründe tüketicinin korunmasını artırmaya yönelik çalışmaları ve bu alandaki uluslararası en iyi uygulamaların rehberliğinde bankacılık sektörü için koruma sağlayan dengeli bir ilişki çerçevesinde müşterilerin haklarını korumak için uygun bir ortam sağlama girişimleri söz konusudur.

Bu çerçevede Irak Merkez Bankası yönetiminin 7/11/2016 tarih ve 9/1/427 sayılı talimatına göre onaylanan Tüketiciyi Koruma Rehberi hazırlanmıştır. Bu rehber, tüm

bankalara, para transfer şirketlerine ve elektronik ödeme hizmeti sağlayıcılarına, tüm müşterileri veya yasal tüm müşterileri ile yaptıkları işlemler kapsamında uygulanmak üzere dağıtılmıştır. Bu kılavuz birtakım hedefe ulaşmak için çıkarılmıştır. Bunların en önemlileri aşağıdaki gibidir (Irak Merkez Bankası, 2017, ss. 6-7).

1- Irak Merkez Bankası'nın tüketici haklarının korunmasına verdiği önemi vurgulamak.
2- Banka müşterilerinin korunmasına ilişkin bir dizi standart ve uygulama oluşturmak ve standart ve uygulamaların, bankaların tüketici müşteri koruma ve bu alandaki yönetişim uygulamaları alanındaki performansının değerlendirilmesi için bir temel oluşturması.
3- Finansal istikrarı destekleyen denetim hedeflerinin güçlendirilmesine katkıda bulunacak şekilde bankacılık sektörüne odaklanarak ve müşterilere sağlanan finansal hizmetlerde profesyonel uygulamaları teşvik ederek müşterinin korunması kavramı için genel bir çerçeve geliştirmek; bankaların müşterilerle muhatap olduklarında ortaya çıkabilecek uygunsuz uygulamalar sonucu ulusal düzeyde yaşanabilecek sorunların önüne geçmek
4- Tüketicinin korunmasında önemli ilkeleri içeren, doğruluk ve dürüstlüğü vurgulayan yazılı bir kılavuzun bulunması.
5- Kılavuz, banka müşterileri için bankacılık işlemlerinde müşterilerin finansal ve hukuki eğitim sürecinin ilerlemesine katkıda bulunan bir eğitim ve farkındalık aracıdır. Finans ve bankacılık kültürü ve anlayışına sahip müşterilerin varlığı, davranışlarını ve finansal kararlarını rasyonelleştirmelerine yol açacak ve farkındalık düzeylerinin düşük olmasına bağlı kriz olaylarına katılma ihtimallerini azaltacaktır.
6- Güvenin başarı, büyüme ve müşterilerle ilişkilerin geliştirilmesi için en önemli faktörlerden biri olduğunu göz önünde bulundurarak bankacılık sisteminde güven unsurunu güçlendirmek.

2.5. Literatürde Kullanılan Finansal İçerme Göstergeleri

Finansal içerme düzeyinin artırılmasına yönelik stratejilerin, politikaların ve diğer faktörlerin etkisinden ötürü finansal içerme düzeyi sürekli değişiklik gösteren bir

olgudur. Diğer bir ifadeyle her ekonomide zaman içerisinde finansal içerme düzeyinin yanı sıra finansal içermenin belirleyicileri de değişmektedir (Rahimyar ve Çürük, 2021, s. 167). Bu nedenle finansal içermenin göstergeleri literatürde yer alan çalışmalardan yararlanılarak anlatılacaktır.

Sarma (2008), finansal içerme endeksi oluşturduğu çalışmasında bankacılık penetrasyonu, bankacılık hizmetlerinin mevcudiyeti, bankacılık sisteminin kullanımı boyutlarından yararlanmaktadır. Çalışmada bankacılık penetrasyonunu temsilen banka hesaplarının sayısı toplam nüfusa oranlanmaktadır. Çalışmada bankacılık hizmetlerinin mevcudiyetinin 1000 kişi başına düşen şube, ATM ve banka çalışanı ile gösterilebileceği ifade edilirken çok sayıda ülkeyi kapsayan bir çalışma olması nedeniyle 1000 kişi başına düşen şube sayısı kullanılmaktadır. Bankacılık sisteminin kullanımının göstergesi olarak da her bir ülkenin GSYİH'sına oranı olarak kredi ve mevduat işlem hacmi kullanılmaktadır. Benzer şekilde Yorulmaz (2013) da Türkiye'de bölgesel finansal içermenin endeksini oluşturmak amacıyla yaptığı çalışmasında finansal içerme endeksi için Sarma (2008) tarafından yapılan çalışmaya benzer şekilde finansal sistemin üç temel boyutunu (bankacılık penetrasyonu, bankacılık hizmetlerinin mevcudiyeti ve bankacılık sisteminin kullanım) ele almaktadır. Sarma (2008)'dan farklı olarak bu çalışmada bankacılık sisteminin kullanılması boyutu için bölgesel bir çalışma olması nedeniyle kentsel ve bölgesel GSYİH'nın yüzdesi olarak kredi ve mevduat işlem hacmi kullanılmaktadır.

Gupte vd. (2012) Hindistan için finansal içerme endeksi hesaplamıştır. Bu çalışmada finansal içerme endeksi dört boyutta ele alınmıştır. Bu boyutlar; erişim, kullanım, işlem kolaylığı ve işlem maliyetidir. Çalışmada erişim boyutu için coğrafi şube, ATM penetrasyonu, demografik şube ve ATM penetrasyonu ile 1000 kişi başına düşen mevduat ve kredi hesap sayısı; kullanım boyutu için GSYİH'nın yüzdesi olarak mevduat ve kredi işlem hacmi; işlem kolaylığı boyutu için tasarruf veya vadesiz mevduat hesabı açmanın ya da kredi almanın zor olup olmadığıyla ilgili 12 değişken; işlem maliyeti boyutu için de ATM kartları veya hesaplar için müşterilerden tahsil edilen yıllık ücretler ve uluslararası para transferlerinin maliyeti gibi değişkenler kullanılmaktadır. Cámara ve Tuesta (2014) finansal içermeyi çok boyutlu şekilde ölçümlemiştir. Bu çalışmada ise finansal içerme, kullanım, engeller ve erişim

boyutuyla ele alınarak hesaplanmıştır. Çalışmada kullanım boyutu için banka hesabı olan kişi sayısı, resmi bir finansal kuruluşta tasarruf eden veya kredisi olan yetkin nüfusun yüzdesi; engel boyutu için mesafe, gerekli belgelerin eksikliği, finansal anlamda karşılanabilirlik ve resmi finansal sisteme güven eksikliği; son olarak erişim boyutu için de 100.000 yetişkin başına düşen banka şubesi, ATM ile 1.000 km^2 başına düşen banka şubesi ve ATM sayısı kullanılmaktadır.

Bozkurt ve Karakuş (2020) ise kentsel finansal içerme endeksi oluşturmuştur. Bu çalışmada finansal içerme endeksi için erişim ve kullanım olmak üzere iki boyut kullanılmıştır. Erişim boyutunda hesaplar için finansal kurumlardaki hesaplar (15 yaş ve üstü yetişkinler), internet bankacılığı hesabı olan aktif müşterilerin 15 yaş üstü yetişkinlere oranı; sahip olunan imkanlar için ise 15+ yaş 100.000 yetişkin başına düşen ATM sayısı, ticari banka şube sayısı ile 1.000 km^2'deki ATM ve ticari banka şube sayısı kullanılmıştır. Kullanım boyutunda ise tasarruf için 15+ yetişkin başına ticari bankalardaki ödenmemiş mevduat, ticari bankalardaki ödenmemiş mevduatlar (GSYİH'nın yüzdesi); borçlanma için 15+ yetişkin başına ticari bankalardan ödenmemiş krediler, ticari bankalardan ödenmemiş krediler (GSYİH'nın yüzdesi); ödemeler için de 15 yaşından büyük yetişkinlere ödeme yapmak için kullanılan çeklerin oranı kullanılmıştır. Yapılan çalışmalardan da anlaşıldığı üzere erişim ve kullanım göstergeleri birbirinden farklıdır. Zira finansal hizmetlere ulaşma hususunda erişim boyutu potansiyeli ifade ederken kullanım boyutu gerçekte olanı belirtmektedir (Işık, 2011, s. 12).

2.6. Finansal İstikrarın Tanımlanması ve Önemi

1980'lerin ikinci yarısından bu yana birçok ülkede uygulanan finansal serbestleşme politikalarının bir sonucu olarak, finans sektörü reel sektörden çok daha hızlı büyürken, ulusal hükümetlerin finans sektörü üzerindeki gücü giderek azalmıştır. 1970'lerden başlayarak ve özellikle 1980'lerin başından itibaren, bankacılık ve finans sektöründeki kontroller yavaş yavaş azalmıştır. Bilgi teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte, finansal piyasaların uluslararası doğası hızla artmış ve sonuç olarak, krizlerin ortaya çıkmasında denetimsiz bir finansal büyüme süreci belirleyici olmuştur. Nitekim, 1990'ların başından bu yana, küresel ölçekte ciddi ekonomik krizler

başlamıştır (Schinasi, 2004, s. 170). Yaşanan her finansal başarısızlık ise istikrarlı bir sistemin önemini vurgulamış ve bu nedenle finansal istikrar konusu araştırmacılar tarafından sıkça ele alınarak irdelenmiştir. Ancak yapılan çalışmalar incelendiğinde finansal istikrar kavramının tanımlanması konusunda hemfikir olunmadığı gözlenebilir. Literatürde yer alan bazı tanımlamalar aşağıda yer almaktadır.

Schinasi (2004) finansal istikrarı bir ekonominin kredi, likidite, karşı taraf, piyasa gibi finansal riskleri fiyatlandırma, tahsis etme ve yönetme mekanizmalarının ekonominin performansına katkıda bulunacak kadar iyi çalıştığı bir durum olarak tanımlamaktadır.

Özince (2005)'ye göre güçlü ve sağlam finansal kuruluşlar ve istikrarlı piyasalar finansal istikrarın bir göstergesidir. Finansal sistemi oluşturan parasal sistem, anlaşmalar, kurumlar ve işleyiş arasındaki ilişkiler sıkı ve etkinse genel istikrarın sağlanması da mümkün olur.

Allen ve Wood (2006)'a göre istikrarlı ekonomi herhangi bir karışıklık yaşandığı zaman istikrarsızlığa dönüşmeyen bir ekonomidir. Ekonomi bağlamında bir tedirginlik, beklenmeyen bir olay ya da şok, örneğin teknolojide ya da tüketici zevklerinde tahmin edilemeyen bir değişim ya da önemli bir şirketin umulmadık başarısızlığı olarak düşünülür. Finans bağlamında ise istikrarlı bir sistemin özelliği şokları artırmaktan ziyade azaltmasıdır.

Borio ve Drehmann (2009)'a göre finansal istikrar, finansal istikrarsızlığın tersi olarak tanımlanabilir. Finansal sıkıntı veya kriz, finansal kurumlarda önemli kayıplara veya başarısızlıklara yol açan, reel ekonomide üretim kaybına neden olan veya neden olma tehdidinde bulunan bir olaydır. Bu bağlamda finansal istikrarsızlık da reel ekonomiden veya finansal sistemin kendisinden kaynaklanan normal büyüklükteki şoklara karşılık olarak finansal sıkıntı veya krizin ortaya çıkmasına neden olan bir dizi koşuldan oluşur .

Rosengren (2011) finansal istikrar kavramını finansal sistemdeki büyümenin devamlılığı için reel ekonomide gereksinim duyulan kredi ve ödeme hizmetlerinin istikrarlı bir şekilde sağlanabilme kabiliyetidir

.

Darıcı (2012) ise finansal istikrar kavramını kurumlar ve piyasalar açısından iki farklı şekilde açıklamaktadır. Finansal kurumlar açısından ele alındığından finansal istikrar, kurumların yapmış olduğu sözleşmeye dayanarak gerçekleştirdikleri faaliyetlerde herhangi bir kesintinin olmadığı ve dışarıdan herhangi bir müdahale olmaksızın güven içinde devam ettirme düzeyinin yüksek olduğu bir durumdur. Piyasalar açısından finansal istikrar ise finansal piyasalarda yer alan her katılımcının piyasada oluşan fiyattan işlem yapabilmesidir.

Narayanan ve Dalvi (2004) finansal istikrar kavramını bir finansal sistemdeki tüm bileşenlerin sağlam ve sorunsuz şekilde işlemesini sağlamak olarak ele almaktadır. Bir başka açıdan da ekonomiye genel olarak zarar verilmemesini ve ekonomi içindeki fiyat değişimlerinin yönetilebilir bir seviyede tutulmasını sağlamak için finansal sistem içinde streslerin olmamasını ifade etmektedirler.
2008 yılında yaşanan küresel kriz, finansal piyasalarda ortaya çıkabilecek sorunların reel ekonomi üzerinde yaratabileceği olumsuz sonuçların görülmesi açısından büyük bir önem arz etmektedir. Yaşanan bu olayla birlikte ülkeler, finansal istikrarın sağlanmasının ne derece önemli olduğunu anlamışlardır (Muñoz, 2011, s. 127).

Finansal sistem yatırımcıların ve tasarruf sahiplerinin ekonomide etkin bir şekilde faaliyet sürdürmelerini, piyasalardaki riskleri dağıtmalarını ve finansal kırılganlığı en aza indirmelerini sağlama hususunda önemli role sahiptir (Muñoz, 2011, s. 130). Buradan hareketle sağlam ve sürdürülebilir istikrara sahip bir finansal sistem içinde yer alan tüm aktörlerin finansal işlemlerini sisteme güven duyarak gerçekleştirirken bir yandan da sistemin etkinliğine hizmet ettikleri söylenebilir.

Öte yandan, ekonomik krizlerin maliyeti, ülkelerin krizden önce finansal istikrarı sağlamak için taşıması gereken maliyetten fazla olabilir. Amerika'daki Lehman Brothers'ın çöküşünün neden olduğu kriz bu duruma verilebilecek güzel bir örnektir. Zira bu kriz ulusal boyuttan uluslararası boyuta sıçramış ve tüm dünya ekonomilerine zarar vermiştir. Finansal sistemin istikrarını sağlamanın ne kadar önemli olduğunu gösteren bir başka husus da reel ekonomik faaliyetlerin çoğunun bu sistem aracılığıyla gerçekleştirilmesidir. İşletmelerin ve kurumların ticari işlemleri bu sistem aracılığıyla

gerçekleştirilir (Gadanecz ve Jayaram, 2008, 44). Görüldüğü üzere bir finansal piyasada ortaya çıkan herhangi bir olumsuz gelişme hızla diğer piyasalara da bulaşmakta ve tüm dünya ekonomilerinde panik oluşmasına yol açabilmektedir. Bu durum bankaların ani mevduat taleplerine cevap verememesi ve likidite sıkıntısına düşmelerine de sebep olurken bir yandan da finansal sistemin en büyük aracısı olan bu kurumlara karşı güveni zedeleyebilmektedir. Dolayısıyla hem ticari faaliyetlerin sürekliliği hem de finansal kurumların sağlıklı ve etkin şekilde faaliyet gösterebilmeleri için finansal istikrarın sağlanması ve devam ettirilmesi önemlidir.

2.7. Finansal İstikrarın Unsurları

Finansal istikrarı karmaşık bir kavram olarak ele alarak tanımlaya çalışan finansal istikrar raporlarında genel olarak tek tek kurumlardaki sorunlar değil, sistem genelindeki sorunlara odaklanılmaktadır. Buna göre finansal istikrar, finansal sistemin bileşenleri olan finansal kurumlar, piyasalar, ödemeler, uzlaşma ve kliring sistemlerinin sorunsuz işleyişidir (Čihák 2006, s. 7) Tasarruf ve yatırım kararlarıyla ilişkili olan finansal piyasaların makro ekonomik değişkenleri etkileme potansiyeli oldukça yüksektir. Öyle ki finansal piyasalarda meydana gelen başarısızlık yalnızca finansal sektörün kar oranlarını düşürmez, tüm ekonomik sistemin işleyişini olumsuz yönde etkiler (Göker, 2009, ss. 10-11). Finansal sistemdeki istikrarsızlığın ekonominin temeline yansıması ise reel ekonomi ve giderek sosyal ekonomide önemli sorunlara yol açacaktır. İşte bu nedenledir ki finansal istikrar konusu merkez bankalarının daima gündemindedir. Finansal istikrar dendiğinde kurumlarda, piyasalarda ve ödeme sistemlerindeki istikrar olmak üzere üç unsurdan söz etmek gerekir. Bu üç unsur finansal istikrarın sağlanmasında birbiriyle içsel bir bağlantıda olduğu gibi tek tek de finansal istikrarın temel öğesi durumundadır. Finansal piyasaları oluşturan kurumlara duyulan güven azami düzeyde olması ve kurumların da verdiği sözlere bağlı kalarak hareket etmesi gerekmektedir. Zira bu kurumların finansal sağlığı aynı zamanda sistemin de sağlığı anlamına gelmektedir (Erçel, 1998, ss. 1-2).

Esasen piyasada oluşan krizler finansal kurumların önemini daha çok ortaya çıkarmıştır. Özellikle 2008 krizinden sonra finansal kurumların ekonomiyi hareketlendirmek, canlandırmak adına yeterli kredi verememesi ciddi boyutlarda

durgunluklara yol açmıştır. Yaşanan krizlerden etkilenen bankaların, kredi vermekte zorlanması krediye erişimi zorlaştırmakta ve kredi maliyetlerini bir hayli artırmaktadır. Krediye erişimin zorlaştığı, maliyetlerin arttığı durumlarda hükümetler dahil olmak üzere şirketlerin yatırımları kısılmakta ve aynı zamanda hane halklarının tüketim harcamaları da azalmaktadır. Görülmektedir ki, finansal sistemi oluşturan temel taşlardan biri olan finansal kurumların, mali açıdan güçlü olması doğrudan doğruya finansal sistemi etkilemektedir. Finansal kurumların, güçlü bir yapıya sahip olmaları finansal sistemin sağlıklı bir şekilde işlemesini sağlayarak finansal istikrara katkıda bulunmuş olmaktadır (Parasız, 2009, s. 249).

Piyasaların istikrarlı oluşu ise katılımcıların işlemlerini belirli fiyatlar üzerinden güven içerisinde yapması demektir. Fiyatlar, makroekonomik politikaları ve yapısalları yansıttığından sağlıklı makroekonomik politika uygulamalarında kısa zamanda yapısallarda değişiklik olmazsa fiyatlarda da değişiklik yaşanmaz. Fiyatlarda oynaklık yaşanması ve enflasyonun yüksek seyretmesi uzun vadeli sözleşme yapma olasılığını zayıflatmaktadır. Dolayısıyla piyasaların sağlıklı, kurallara bağlı ve bu kurallar çerçevesinde serbestçe hareket etmesi sistemin iyi işlemesine katkı sağlar (Erçel, 1998, ss. 1-2). Öte yandan yayılma etkisiyle bir piyasada çıkan istikrarsızlığın diğer tüm piyasalara yansıması piyasaların finansal istikrarın sağlanması hususunda kilit rol oynadığının işaretidir. Zira teknolojide yaşanan ilerleme bilginin daha kolay ve ucuz temin edilmesini, bilginin daha etkin kullanılmasını sağlamış ve sayısal tekniklerle risk ve getiri beklentileri doğrultusunda çok sayıda finansal ürün gelişmiştir. Bunun yanı sıra, finansal ürünlerin çeşitlenmesi risk tercihlerini genişletmiş, katılımcı sayısını artırmış ve piyasaların büyümesine neden olmuştur. Özellikle banka odaklı finansal piyasalardan piyasa odaklı finansal piyasalara geçiş sektörü yapısal anlamda değiştirmiştir. Böylece her bilginin büyük bir özenle ele alındığı, 24 saat boyunca kesintisiz işleyen ve coğrafi olarak herhangi bir sınırı olmayan, ABD piyasalarını odağına alan bir piyasalar sistemi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla ABD'de yaşanan bir sorun, küresel sistemdeki tüm piyasalara yansımakta ve herhangi bir ülkeye özgü olay, yaşanan son krizde olduğu gibi tahmin edilenden çok daha büyük bir etkiye sahip olabilmektedir (BDDK, 2008, s. 1).

Son olarak ödeme sistemleri de finansal istikrarın can damarı olduğu ifade edilebilir (Erçel 1998, ss. 1-2). Öyle ki ödeme sisteminde yaşanacak bir teknik aksaklık, ilgili katılımcının güvenilirliğinin piyasalarca sorgulanmasına yola açabilmektedir. Çünkü yaşanacak bu durum, diğer katılımcıların o kuruma göndereceği fonların kısıtlanmasına ya da geciktirilmesine neden olmaktadır. Böylece bu kurumun ödemelerini zamanında yapma veya menkul kıymetleri ilgililere teslim etme yeteneği azalmış olur. Dahası söz konusu kurumun büyük bir katılımcı olması durumunda yaşanan sorunun sistematik bir probleme dönüşme ihtimali bulunmaktadır. Bunun dışında bir finansal piyasa ya da kurumda ortaya çıkan olumsuz bir gelişme ödeme sistemlerinin işleyişini de bozabilir. Şöyle ki, ödeme sistemi içinde faaliyet gösteren bir ya da birden fazla bankayı direkt etkileyen finansal bir problem çıkarsa, sisteme üye olan diğer bankalar arası mutabakatta ortaya çıkacak zorluklardan endişe duyabilir ve etkilenen bankalara transfer talimatı göndermeyi geciktirebilir. Bir bankanın mudileri ödeme yükümlülüklerini yerini getirme konusunda bankasına güvenmezse ilgili bankaya fon ve menkul kıymet transfer etme işlemlerini geciktirir ve yaşanan bu olumsuz sürece ivme kazandırır. Sorun yeterince yaygınlaşırsa ya da söz konusu banka ödeme sisteminde önemli bir yere sahip banka ise sistemin tümünde ödemeler bloke edilir. İşte bu durumda finansal tıkanıklıklar ortaya çıkacağından sistem çalışamaz hale gelebilir (Kirdaban, 2005, s. 130).

2.8. Finansal İstikrarsızlık Sorunu ve Nedenleri

Ekonomi literatüründe finansal istikrar kavramına sıklıkla rastlanmaktadır. Buna rağmen sınırlı sayıdaki ampirik çalışmada ele alınan finansal istikrarsızlık, çalışmalarda ele alınan ülke grupları açısından farklılık göstermektedir (Sönmez ve Uysal, 2018, s. 26). Davis (2002)'in tanımına göre, finansal istikrarsızlık, finansal sistemin çöktüğü, finansal kriz riskinin arttığı ve ödeme işlemlerinin yürütülmesinde veya yatırım fırsatlarına kredi verilmesinde eksikliklerin ortaya çıktığı bir durumdur. Finansal istikrar kavramını finansal sisteme duyulan güveni sürdürmek şeklinde düşünen Large (2003) finansal istikrarı tehdit eden şokların bulaşıcılık etkisiyle yayılabileceğini ve bu yolla likidite sorunun yaşanabileceğini, sözleşmelere ilişkin yükümlülüklerin yerine getirilmesinde zorluklarla karşılaşılabileceğini ifade etmekte ve tüm bunları istikrarsızlık olarak ele almaktadır. Öte yandan Large (2003)'a göre

finansal istikrarsızlığın belirtisi fiyatlardaki dalgalanma ve öngörülemeyen değişikliklerdir.

Uzun süre önemli finansal sorunların yaşanmaması durumunu istikrarlı ekonomik ortamlar olarak tanımlayan Minsky, istikrarın devam ettiği dönemde firmaların, hane halklarının, bankaların ve banka dışı finansal kuruluşların karını artırma girişimlerinde risk düşük olduğundan portföy yapılarını değiştirmek için adım atmaya başladığını ifade etmektedir. Bu süreçte firmaların ve hane halklarının elde ettiği nakit akımından yükümlülükler için ayrılan pay her geçen gün artmakta ve belli bir dönem sonra nakit akımları borçların ana para ödemelerine yetmemektedir. İşte bu durum da finansal kuruluşların birtakım güçlüklerle karşılaşmasına ve finansal kuruluşların verdiği kredileri kısmasına neden olacaktır. Zincirleme etkiyle söz konusu durum öncelikle tüketim ve yatırım harcamalarının finansmanını, sonrasında ise tüketim ve yatırım harcamalarının kendisini, son olarak da karları ve gelir akımlarını azaltacaktır. Böylece borç sözleşmelerindeki ana para ve faiz ödenemeyecek duruma gelir. Minsky, borç sözleşmelerindeki yükümlülüklerin yerine getirilememesi anlamına gelen bu durumu finansal istikrarsızlık olarak tanımlamaktadır (Tokucu, 2012, s. 201).

Mishkin, finansal piyasaların gerekli fonların karlı yatırım fırsatlarına sahip olan özel veya tüzel kişilere aktarılmasını sağlamak gibi önemli bir işlevi olduğunu ifade etmektedir. Finansal piyasalar bu işlevi yerine getiremezse ekonomik faaliyetlerin etkin şekilde devam etmesi sağlanamaz ve ekonomik büyüme bu durumdan olumsuz etkilenir. Ancak burada önemli olan yatırım fırsatlarının hangilerinin değerlendirileceği ya da hangilerinin değerlendirilmeyeceği konusunda bir karar verilmesidir. Bu ise asimetrik enformasyon teorisine dayanan ve finansal istikrarsızlık açısından önemli olan ters seçim ve ahlaki tehlike kavramlarını gündeme getirmektedir (Sönmez ve Uysal, 2018, s. 26). Ters seçim, finansal işlemden önce meydana gelirken ahlaki tehlike finansal işlem gerçekleştikten sonra ortaya çıkar (Şen, 2006, s. 2). Ters seçim sorunu, kredinin yanlış bireylere ya da firmalara verilmesi sorunudur ki bu durum da kredinin bankaya geri dönmemesi ihtimalini ortaya çıkaracak (Erdoğan, 2008, s. 3) ve finansal piyasaların en önemli aracısı olan bankaların finansal performansını tehdit edecektir. Öte yandan kısıtlı bilgiye sahip borç veren, yüksek faize razı gelecek borçluların genel olarak geri ödemede riskli olması sebebiyle yüksek

faiz oranından borç verme konusunda çekimser davranmaktadır. Bu durum finansal piyasaların fon arzı ile fon talebi arasındaki etkin aracılık işlevini aksattığından finansal istikrarsızlığı artırmaktadır (Sönmez ve Uysal, 2018, s. 27). Ahlaki tehlike ise borç alan tarafın kendi güç ve itibarını artıran karsız yatırım faaliyetlerine giriştiği, projenin başarılı olması halinde sadece kendisinin yararlanabildiği, başarısız olması halinde ise zararı borç veren tarafın yüklendiği riskli projelere yatırım yapma eğilimi gösterdiği asimetrik enformasyon sorunudur (Şen, 2006, s. 8).

Finansal istikrar, finansal sistemin dışındaki riskler vasıtasıyla da tehdit altında kalabilmektedir. Bir ülkenin makroekonomik koşullarında meydana gelebilecek önemli değişiklikler, emtia fiyatlarındaki dalgalanma, teknolojik inovasyonlar, para ve maliye politikalarında farklı uygulamalar ve siyasi alandaki gelişmeler dışsal risk olarak finansal istikrarı etkileyebilmektedir. Mikro ekonomik açıdan düşünüldüğünse ise reel sektörde ya da finans dışı işletmelerde yaşanacak sorun ekonomik çevrede güvensizliğe neden olabilmektedir. Öte yandan doğal afet gibi olağanüstü olaylar da finansal istikrarı tehdit eden diğer dışsal riskler arasında sayılabilmektedir (Tiryaki 2012, s. 39).

2.9. Finansal İstikrar Göstergeleri

Schinasi (2004) tarafından iktisadi kaynakların verimli kullanımını ve sağlıklı dağılımını tesis eden, refah artıran ve ekonomik büyümeye yardımcı olan ve süreç içerisinde iktisadi belirsizlikleri önceden görüp bertaraf edebilen sistemsel sağlamlık olarak tanımlanan finansal istikrarın takibi ve ölçümü de tanımlanabilmesi kadar zordur. Ülkelerin kendine özgü ekonomik özellikleri nedeniyle finansal istikrarın ölçümüne dair küresel ölçekte geçerli bir gösterge seti de yoktur. Tablo 2.1'de dış alem kaynaklı, finans kesimi ve reel sektöre göre ayrılmış, aynı zamanda krizler için öncü gösterge niteliğinde olan göstergeler sınıflandırılmıştır. Her ne kadar ölçülmesi ve hesaplanması zor olsa da finansal istikrara ilişkin somut verilerin değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Zira finansal istikrara yönelik politikaların belirlenmesi ve uygulanabilmesi için ölçümlenebilir göstergelerin kullanılması bir gerekliliktir ve soyut birtakım kavram ve analizlerle uğraşmanın pratikte herhangi bir yararı olmayacaktır. Bu nedenle başta IMF (Uluslararası Para Fonu-International Money

Fund) olmak üzere, Merkez Bankaları ve diğer yasal otoriteler finansal istikrarın analizinde belirli endeks ve finansal oranlardan yararlanmaktadır. Finansal sağlamlık göstergeleri olarak da ifade edilen bu oranlar, bir ülkenin finansal sisteminin sıhhat ve etkinliğinin ölçülmesinde dikkate alınmaktadır (Tiryaki, 2012, s. 149).

Finansal istikrara yönelik gelişmelerin kısmen kontrol edilebilmesi de bir başka zorluk olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira finansal istikrarı korumak amacıyla kullanılan politika araçları, mevduat sahiplerinin korunması veya fiyat istikrarının sağlanması gibi farklı ve birincil amaçlara da hizmet etmektedir. Bununla beraber finansal istikrar gelişmeleri doğal afetlere, piyasanın duyarlılığındaki beklenmeyen değişimlere veya bunlara benzer dışsal şoklara oldukça duyarlıdır. Finansal istikrara yönelik geliştirilen politikalar genellikle sağlamlık ve etkinlik konusunda bir mübadele içermektedir. Örneğin, sermaye yeterlilik rasyosunun artırılması, bankanın zarar emme kapasitesini ve buna bağlı olarak sağlamlığını artırırken sermaye maliyetini artıracağından kârlı yatırım fırsatlarının kaçırılmasına da neden olabilecek ve bankanın etkinliğini olumsuz etkileyecektir (Yavuzarslan, 2011, s. 13).

Tablo 2.1: Finansal istikrar göstergeleri

Döviz Kuru ve Ödemeler Dengesi Göstergeleri	Parasal ve Finansal Göstergeler	Reel Sektör Göstergeleri
• Reel döviz kuru • İhracatın büyümesi • İthalatın büyümesi • Cari İşlemler dengesi • Kısa vadeli sermaye hareketleri • (Cari açık) /(GSYİH) • İhracatın ithalatı karşılama oranı: (ihracat/ithalat) • Net hata değişim oranı • (İhracat/GSYİH) • (İthalat/GSYİH)	• (Kısa vadeli dış borç) / (rezervler) • Merkez bankası döviz rezervlerinin büyümesi • (M2Y/rezervler)'in büyümesi • Reel mevduat faizleri • Toplam mevduatların büyümesi • Borsa endeksinin büyümesi • M2/M2Y • Toplam yurt içi kredilerin büyümesi • Reel ankes (M1) fazlası • Paranın reel değer artışı • Hisse senedi fiyatları • Enflasyon oranı	• İmalat sanayi üretim endeksinin büyümesi • Reel sektöre yönelik banka kredileri • İmalat sanayi haftalık ya da aylık çalışma oranı • Reel sektör sabit sermaye yatırımları • Yatırımları /GSYİH • Kapasite kullanım oranı • Stoklardaki değişme

Kaynak: (IMF, http://data.imf.org/regular.aspx?key=61404590; Doğan, 2006, s. 199) (Aktaran: Bulut ve Balaylar, 2021, s. 468).

3. BÖLÜM
IRAK'IN FİNANSAL İÇERME VE FİNANSAL İSTİKRAR VERİLERİ

3.1. Irak Bankacılık Sektörünün Görünümü

Irak Merkez Bankası'nın 2020 yıllık ekonomik raporuna göre Irak'ta 76 adet banka faaliyet göstermektedir. Bunlardan biri İslami olmak üzere 7 tanesi devlet bankası, 24 tanesi özel sermayeli yerel mevduat bankası, 27 tanesi özel sermayeli yerel İslami banka, 2 tanesi yabancı sermayeli İslami banka şubesi, 16 tanesi de yabancı sermayeli banka şubesidir. Tablo 2.1 incelendiğinde geçmiş 2018 ve 2019 yıllarına göre banka sayısında artış yaşandığı görülmektedir. Bu durum Irak bankacılık sektöründe faaliyet gösteren bankaların artan aracılık fonksiyonunun göstergesidir. Ayrıca ilgili tablo Irak bankacılık sisteminin ikili bir sisteme dayandığını göstermektedir. Zira bankacılık sektöründe hem mevduat bankaları hem de faizsizlik ilkesine göre faaliyet gösteren İslami bankalar bulunmaktadır. Ancak tıpkı Türkiye'de olduğu gibi İslami bankaların sayısı mevduat bankalarının sayısına kıyasla oldukça azdır.

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu'nun 2015'te yayımladığı ülke bültenine göre ülkenin ekonomik açıdan yeniden yapılandırma çalışmalarının devam etmesine karşın Irak'ta güvenlik koşullarının beklenenden daha yavaş bir şekilde iyileşmesi, kamu kurumları ile bu kurumlarda çalışanların yeni dönemin yasalarını uygulama konusunda başarısız olması, ülkede yolsuzluk ve rüşvet sorunlarının giderilememesi, ihale sistemlerinin şeffaf olmaması, iyi işleyen bir bankacılık sisteminin bulunmaması, ülke gümrüklerinin standardize edilmiş bir uygulamaya sahip olmaması, yetersiz ulaşım ağı sorununun olması, ülkenin enerji ve elektrik sıkıntısının çok büyük ölçekte olması, bununla birlikte etnik farklılıklar nedeniyle toplumda derin bir ayrışma sorunu yaşanması gibi birçok sebep Irak'ın hem ekonomik hem de ticari hedeflerine ulaşması önünde büyük bir engeldir. Aynı bültene göre kamu kurumu ihale bedellerinin ödenmesi, teminat mektubu gibi finansal işlemlerin gerçekleştirildiği devlet bankası olan Trade Bank of Irak, dış krediler hususunda önemli bir role sahiptir. Öte yandan T.C. Ziraat Bankası 2006 yılında Bağdat ilinde bir şube açarak Irak'ta temel bankacılık

hizmetlerini sunmaya başlamıştır. Geçmiş dönemlerde para transferi işlemlerinde yaşanan sorunlar Ziraat Bankası'nın Bağdat şubesini açma girişiminden sonra oldukça azalmıştır. Erbil'de Ziraat Bankası'nın yanı sıra İş Bankası ve Vakıfbank'ın da şube açtığı görülmektedir. Tüm bu gelişmelere rağmen DEİK tarafından 2015 yılında hazırlanan bültende Irak'ın gelişmiş bir bankacılık altyapısının olmadığından bahsedilmektedir. Zira bankacılık sektöründe son dönemlerde yapılan reformlar, genel olarak ulusal çapta elektronik para ağının kurulması, özel bankacılığın geliştirilmesi ve devlet bankalarının yeniden yapılandırılması şeklindedir (DEİK, https://www.deik.org.tr/uploads/irak-ulke-bulteni-subat-2015-ornek.pdf). Tablo 3.1'de Irak bankacılık sisteminde yer alan bankaların görünümünü banka türlerine göre özetlenmiştir.

Tablo 3.1: Irak bankacılık sisteminin görünümü (2016-2020 Yılları)

		2016	2017	2018	2019	2020
Kamu Bankaları	İslami Bankalar	1	1	1	1	1
	Mevduat Bankası	3	3	3	3	3
	İhtisas Bankaları	3	3	3	3	3
Özel Bankalar	Yabancı Banka Şubesi	16	15	16	16	16
	Yabancı İslami Banka Şubesi	3	4	2	2	2
	Yerel Mevduat Bankaları	24	24	24	24	24
	Yerel İslami Bankalar	15	19	22	24	27
	TOPLAM	65	69	71	73	76

Kaynak: (Irak Merkez Bankası, Yıllık Ekonomik Rapor, https://cbi.iq/news/view/463).

Irak'ta 2020 yılında faaliyet gösteren bu bankaların toplamda 891 şubesi bulunmaktadır. Söz konusu şubelerden 432'si devlet bankalarına aittir. Dolayısıyla şube ağı en geniş banka türünün devlet bankası olduğu söylenebilir. Devlet bankalarından sonra şube ağı en geniş olan banka ise 259 adet şube ile özel sermayeli yerel bankalardır. İslami bankaların tümü (özel, yabancı sermayeli ve devlet) ele alındığında 162 adet şube olduğu görülmektedir. Son olarak yabancı sermayeli bankaların da 38 adet şubesi bulunmaktadır. Yine Irak'ta faaliyet gösteren bankaların çalışan sayısı toplamda 29.980'dir. Çalışan sayısı en yüksek olan banka türü 19.802

adet ile devlet bankalarıdır. Özel sermayeli yerel bankaların çalışan sayısı 5.497 iken, tüm (özel, yabancı sermayeli ve devlet) İslami bankaların 4.082, yabancı bankaların ise 599 çalışanı bulunmaktadır (Irak Merkez Bankası, Yıllık İstatistik Bülteni, 2020, s. 12).

Irak bankacılık sektörünün toplam mevduat miktarı 2019 yılında 82,1 trilyon Irak Dinarı iken 2020 yılında 84,9 trilyon Irak Dinarı'na ulaşmıştır. Bu da 2020 yılında toplam mevduatın %3,4 arttığını göstermektedir. Ayrıca yine Irak bankacılık sektöründe kullandırılan toplam kredi hacmi 2019 yılında 42,1 trilyon Irak Dinarı ike 2020 yılında 49,8 trilyon Irak Dinarı seviyesine ulaşmıştır. Bu da %18,5'luk bir artışa tekabül etmektedir (Irak Merkez Bankası, 2020, ss. 36-37).

3.2. Finansal İçerme Göstergelerinin Irak Özelinde Değerlendirilmesi

Irak, petrol merkezli bir ekonomik yapıya sahiptir. 140 milyar varil ham petrol rezervi ile dünyada 5. petrol sahibi ülkedir ve günlük yaklaşık 4,4 milyon varilden fazla ham petrol üretimiyle OPEC (organization of the petroleum exporting countries, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü) üyesi ülkeler arasında Suudi Arabistan'ın ardından 2. sırada yer alır. Fakat 1980'li yıllarda Irak-İran savaşı, 1990'lı yıllarda Kuveyt'in Irak tarafından işgali ile başlayan uluslararası askerî harekât ve 2003 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nin askeri müdahalesiyle son 30 yılda, Irak ekonomisinde istikrar bir türlü sağlanamamıştır. Ekonomik ambargolar da Irak'ın küresel ekonomiye uyumunu güçleştiren unsurlar olmuştur. 2014 yılında, DEAŞ terör örgütü Irak topraklarının üçte birine yakınını işgal edince artan kamu harcamaları ve petrol fiyatlarının aşırı düşmesi nedeniyle yetersiz kalan kamu gelirleri Irak'ın büyük bir finansal krize girmesine yol açmıştır (https://www.aa.com.tr/tr/dunya/irakin-devasa-petrol-rezervleri-/1226468. Erişim Tarihi: 30.11.2021). Bu durum yalnızca ülkeyi darboğaza sürüklememiş, toplumu oluşturan hemen her kesimin hızla yoksullaşmasına da neden olmuştur. Elbette yaşanan bu yoksullaşmanın olumsuz izleri ülkenin finansal içerme göstergeleri üzerinde de kendisini gösterecektir. Bu varsayımın sayısal veriler ışığında değerlendirilebilmesi için 2016-2020 yılları arasında Irak Merkez Bankası'nın yayımladığı Finansal İstikrar Raporlarında yer alan finansal içerme göstergelerine bakmak faydalı olacaktır.

2018 yılında yayımlanan Finansal İstikrar Raporu'nda finansal içerme düzeyini ölçmek için kullanılan temel endeksler erişim, kullanım ve kalite olmak üzere üç türe ayrılabileceğinden bahsedilmektedir. Ancak sağlanan finansal hizmetlerin kalitesinin ölçülmesi karmaşık olduğundan raporda erişim ve kullanım boyutlarına ilişkin veriler yayımlanmaktadır.

Tablo 3.2: Irak özelinde finansal içermenin erişim boyutu (2016-2020 Yılları)

		2016	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**
Bankacılık Yoğunluğu ve Yaygınlığı Endeksi	Banka Şube Sayısı	866	843	865	888	891
	Şube Başına Düşen Nüfus	43.74	44.05	44.16	44.25	45.06
	Kişi Başına Şube Dağılımı	2.29	2.27	2.26	2.25	2.21
Dijital Ödeme Sistemlerinin Yaygınlığı	1000 km^2 Başına Düşen ATM Sayısı	0.93	1.50	2.00	2.3	2.7
	1000 km^2 Başına Düşen POS Sayısı	1.63	2.1	5.0	5.1	8.9
	100.000 Kişi Başına Düşen ATM Sayısı	1.07	1.8	2.3	2.6	2.9
	100.000 Kişi Başına Düşen POS Sayısı	1.88	2.5	5.8	5.7	9.8

Kaynak: (Irak Merkez Bankası Finansal İstikrar Raporu, 2018; Irak Merkez Bankası Finansal İstikrar Raporu, 2020)

Tablo 3.2'de, Irak'ın finansal içermesinin erişim boyutuna ilişkinde özet bilgileri vermektedir. 2016-2020 yılları baz alınarak hazırlanan tabloya göre 2016 yılında 866 olan şube sayısı 2020 yılında 891'e ulaşmıştır. 2018 yılında yeni bankaların açılmasına ve Irak Merkez Bankası'nın tüm Irak'ta şube açmaya teşvik etmesine rağmen, Irak'ta bankacılık yoğunluğu ve bankacılık yaygınlığı halen istenilen seviyeyi görememiştir. 2017 yılında bir önceki yıla göre azalan şube sayısı 843'e gerilemiş, ancak 2018 yılı itibariyle göreceli bir toparlanma sürecine girmiş ve 865 adet şubeyle bankacılık faaliyetleri yürütülmeye devam etmiştir. Irak Merkez Bankası'nın 2018 yılında yayımladığı Finansal İstikrar Raporu'na göre bu artış bazı para transferi şirketlerinin faaliyetinin İslami bankalara dönüştürülmesinden sonra yeni bankaların açılması sonucu olmuştur (Irak Merkez Bankası, Finansal İstikrar Raporu, 2018, s. 91).

Finansal hizmetlerin demografik olarak yaygınlığını gösteren kişi başına şube dağılımı, bir banka şubesinin kaç müşteriye hizmet verdiğini ölçmektedir. Bu dağılımın yüksek bir değere sahip olması şube başına daha az kişi düştüğünü ve buna bağlı olarak erişimin kolay olduğunu göstermektedir (TCMB, 2011, s. 13). Bir banka şubesinin kişi başına şube dağılımı, 100 bin kişiye düşen şube sayısını temsil etmektedir. Irak bankacılık dağılımına bakıldığında önemli değişikliklerin olmadığı dikkat çekmektedir. Zira 2016 yılında 2.29 olan dağılım, bir sonraki yıl 2.27'ye düşmüş, 2020 yılında ise 2.21'e gerileyerek incelenen yıllar içerisinde en dip noktasını görmüştür. Bu düşüşün nedeni Irak nüfusunda yaşanan artıştır (Irak Merkez Bankası, 2018, s.92). Tablo 3.2'de şube başına düşen kişi sayısına ilişkin bilgiye de ulaşılabilmektedir. Buna göre incelenen yıllar boyunca bu oranda istikrarlı bir artış gözlenmektedir. 2016 yılında kişi başına düşen şube dağılımı 43.74 iken 2020 yılında 45.06'ya yükselmiştir.

Elektronik ödeme hizmetlerinin yaygınlaştırılması, finansal işlemlerin nakit ile işlemden elektronik ödeme araçlarının kullanımına kaydırılması ve nakit alışverişin kademeli olarak kaldırılması üzerine çalışan Irak Merkez Bankası, 2018 yılında ATM ve POS cihazlarının yaygınlaşmasında ciddi artışlara tanıklık etmiştir (Irak Merkez Bankası, 2018, s. 92). 100 bin kişi başına ve 1000 km^2 başına düşen ATM ve POS sayılarında hem istikrarlı hem de dikkat çekici artışlar yaşanmıştır. Bu da finansal tüketicilerin daha kısa mesafelerde ATM ve POS cihazı kullanabildiklerini ve bu cihazların daha çok kişiye hizmet verdiğinin kanıtı niteliğindedir. Ancak, güvenlik sorunları nedeniyle ATM cihazlarının banka şubelerinin içinde yer alması, ortak ATM projesinden yeterli verim alınamayacağı yönündeki endişeleri artırmaktadır. Ayrıca, ilk etapta internet üzerinden para transferi imkânını sağlayacak olan mobil bankacılık sisteminin geliştirilmesi yönünde adımlar atılmaktadır. Banka hesabına sahip müşteri sayısının azlığına rağmen cep telefonu kullanımının oldukça yaygın olduğu ülkede, mobil ödeme sistemleri alanındaki gelişmelerin bankacılık sektörü entegrasyon oranının artırılmasına önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir (Irak Merkez Bankası, Finansal İstikrar Raporu, 2019, s. 94). Finansal içerme göstergelerine kullanım boyutuyla da bakmak konuyu daha iyi açıklayacaktır. Tablo 3.3, Irak'ta

yaşayan tüketicilerin kullandığı bankacılık ürünlerini finansal içermenin kullanım boyutuyla resmetmiştir.

Tablo 3.3: Irak özelinde finansal içerme göstergelerinin kullanım boyutu (2017-2020 Yılları)

		2017	2018	2019	2020
Banka Hesap Sayısı	Kurumsal Hesap	91.460	101.881	355.904	470.074
	Mevduat Hesabı	20.811	23.202	83.612	186.036
	Tasarruf Hesabı	634.280	731.835	1.446.969	3.489.040
	Cari Hesap	614.483	773.759	1.153.037	1.981.826
Kart Sayısı	Debit Kart	127.594	872.894	1.460.891	2.811.503
	Kredi Kartı	15.158	22.067	38.883	46.469
	Ön Ödemeli Kart	147.850	1.275.487	7.187.050	7.506.759
	Qi Kart*	6.086.703	6.639.582	1.819.901	1.384.677
ATM Sayısı		656	865	1.014	1.340
Elektronik Cüzdan Sayısı		222.442	271.906	403.797	1.226.235
POC		5.143	6.625	11.677	13.796
POS		918	2.200	2.226	7.540

***Qi Kart, Irak'ın ulusal kredi kartıdır.

Kaynak: (Irak Merkez Bankası Yıllık İstatistik Bülteni, 2020, s. 111.)

Tablo 3.3, Irak Merkez Bankası'nın finansal içerme göstergesi olarak ele aldığı banka hesap sayısı, kart sayısı, ATM sayısı, elektronik cüzdan sayısı, POC (Point of Contact-Temas Noktası) ve POS sayısına ilişkin verileri içermektedir. 2017 yılından öncesine ve 2020 yılı sonrasına ilişkin verilere ulaşılamadığından söz konusu tabloda yalnızca 2017-2020 yıllarına ait veriler kullanılmıştır. Buna göre Irak'ın finansal içerme durumu için şunlar ifade edilebilir:

- Irak bankacılık sisteminde açılan banka hesap sayısında özellikle 2019 yılı itibariyle tüm hesap türlerinde dikkat çekici bir artış yaşanmıştır.
- Irak'ta kredi kartı kullanımı da yaygınlığını her geçen yıl artırmıştır. Debit kartlarda 2018 yılında ciddi bir artış yaşanmıştır. Bu artış banka hesap sayılarındaki artışa bağlanabilir. Zira bankalarda yeni açılan hesaplarda müşterilere ATM'lerde ve alışverişlerde kullanmaları için debit kart

çıkarılmaktadır. Kredi kartı ve özellikle ön ödemeli kart sayısındaki artış da göz alıcıdır. Bu artış Irak'taki finansal tüketicilerin nakit para yerine nakit yerine geçen diğer ödeme seçeneklerini kullandıklarının göstergesidir. Bilhassa nakit para yüklenerek çeşitli ödemelerin kolayca yapılabildiği, kredi kartlarından daha farklı bir işleyişe sahip olan ön ödemeli kartta yaşanan devasa artış, finansal tüketicilerin yine nakit para gibi mevcuttaki finansal güçlerini kullanarak ama fiziki parayla temas etmeden işlem yapma arzularının geliştiğini göstermektedir. Ancak Tablo 3.3, Irak'ın ulusal kredi kartı olan Qi'nin yıllar içerisinde azalan kullanımını da gözler önüne sermektedir.

- ATM sayılarında da benzer bir durum söz konusudur. 2017'de 2020'ye gelinceye dek yaklaşık 2 katına çıkan ATM sayısı bankaların dağıtım kanallarındaki yaygınlığın işaretidir.
- Dijital cüzdan olarak da bilinen elektronik cüzdanlar Irak'ta son yıllarda sıkça tercih edilen teknolojik bir üründür. Sayısı 2017'ye göre 2020'de yaklaşık 6 kartına çıkmıştır. Bu, e-ticaretin yaygınlaşmasıyla da açıklanabilir.
- Son olarak POS ve POC sayılarına bakıldığında müşterilere üye iş yerlerinden taksitli ya da taksitsiz şekilde kartlı ödeme yapma imkanı sağlayan terminal olan POS ve temas noktası olarak adlandırılan POC sayısında da önemli artışlar yaşanmıştır. Bu durum kart sayısındaki artışla da bağlantılıdır.

Görüldüğü üzere Irak'ta yaşayan finansal tüketiciler son yıllarda bankacılık ürün ve hizmetlerini daha yaygın şekilde kullanmakta ya da tercih etmektedir. Dolayısıyla Irak'ın finansal içerme göstergelerinde olumlu gelişmelerin olduğu ifade edilebilir. Ancak elbette ki önemli olan bunun finansal göstergelere nasıl yansıdığıdır. İşte bu nedenle de yapılan bu çalışmanın ampirik sonuçları Irak finansal sisteminde yer alan otoritelerin, ülke yönetiminin ve banka yönetimlerinin aksiyonları önem arz etmektedir.

3.3. Irak'ta Finansal İstikrar Göstergeleri

Finansal istikrarın sağlanması, Irak Merkez Bankası'nın sürdürmeye çalıştığı bir zorunluluktur. Çünkü tasarrufları yatırıma yönlendirebilen ve böylece iş olanakları yaratabilen gelişmiş ve istikrarlı bir finans sektörü kurarak ekonomik istikrarın

başlangıç noktası olmak durumundadır. Ülkelerin merkez bankaları, finansal istikrar göstergelerini kullanma ve genel olarak bankacılık sisteminin ve finansal sistemin gücünü ölçme konusunda farklılıklara sahiptir (Sakher, 2019, s. 96). Irak Merkez Bankası tarafından kullanılan göstergeler arasında bankacılık sektörü endeksi, ekonomik sektör (makro) ve sermaye piyasası olmak üzere üç ana gösterge bulunmaktadır. Bu göstergeler ayrıca aşağıdaki gibi diğer alt oranları da içermektedir.

3.3.1. Bankacılık sektörü endeksi

Sermaye yeterliliği: Bankacılık sektörünün temel fonksiyonu finansal aracılık işlemlerini gerçekleştirmektedir. Bu bağlamda çeşitlenen finansal ürünler, hızla değişen teknoloji gibi faktörler bankacılık sektörünün yapısını değiştirirken farklı risk türlerini de ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla bankaların maruz kaldıkları riskler de çeşitlenerek artmaktadır. Bankaların faaliyetlerini devam ettirmesi maruz kaldıkları bu riskleri başarıyla yönetmeleri ile ilişkilidir. Zira banka risklerinin yönetilememesinin ve sermaye yapılarının riskleri karşılayacak düzeyde olmamasının geçmişte yaşanan bankacılık krizlerinin temel nedeni olduğu görülmüştür (Hazar vd., 2018, s. 136). Bankalar yürüttükleri ticari faaliyetlerini kar ve performans hedefine ulaşmak için yürütmekte ve bu hedefin belirleyicisi verdikleri krediler ve bu kredilerden aldıkları faiz gelirleridir. Kar dışındaki gelirleri ise gerçekleştirdikleri faiz dışı hizmetlerden sağlanmaktadır. Bankaların kredi arzını etkileyen birden fazla etken olmakla birlikte en önemlilerinden biri sermaye yeterlilik oranlarıdır. Genel anlamda bankaların faaliyetlerindeki finansman kaynağını ne ölçüde sağlayabildiklerini sermaye yeterlilik oranları göstermektedir. Aynı zamanda sermaye yeterlilik oranları performans göstergesi olarak da kullanılmaktadır (Akgül vd., 2019, s. 140).

Aktif kalitesi: 2008 yılında gelişmiş ülkelerde başlayarak tüm dünyaya yayılan ekonomik kriz ülkemizde de finansal istikrar üzerinde olumsuz etkilere neden olmuştur. Krizin temel nedenlerinden biri hedge fonların küresel ekonomide kontrolsüz şekilde dolaşması ve yatırım bankalarının aktif kalitesinin düşük olmasıdır (Demir ve Çakır, 2015, s. 34). Finans sektöründe yer alan bankalar önemli aktif kalemlerinden biri olan krediler hesabını oluştururken aktif kalitesini iyileştirecek kredileri tahsis etmeye çalışmaktadır. Kredi portföyü iyi yapılandırılmadığında

ekonomide yaşanması muhtemel bir kriz, takipteki kredileri kısa sürede hızlı bir şekilde artıracak, kaldıraç özelliği ile bankalardan diğer sektörlere bir domino etkisi oluşmasına neden olacaktır (Yücememiş ve Sözer, 2011, s. 45). Aktif kalitesine ilişkin oranlar, bankaların kaynaklarını sabit kıymetlere hangi oranda bağladığını, kredilerin yapısını ve geri ödenmelerinde bir sorun olup olmadığını göstermektedir (Şişman ve Doğan, 2016, s. 357).

Likidite: Bankacılık sektöründe karşılaşılan önemli risklerden biri olan likidite riski, bankanın yükümlülüklerini yerine getirecek likiditeye sahip olmaması durumu olarak tanımlanabilir. Likidite riski, mevduat sahiplerinin ne zaman ve ne kadar tutarda mevduat geri çekeceklerini ve kredi talebinde bulunanların ne zaman ve ne miktarda paraya ihtiyaç duyacaklarının bilinmemesi hallerinde ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle bankalar, kredi faaliyetlerini ve yatırımlarını devam ettirebilmek ve mevduat sahiplerinin taleplerini karşılayabilmek için yeterli düzeyde kullanabilir likit fona sahip olmalıdır (Çelik ve Akarım, 2012, s. 1).

Karlılık: Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sanayi bakımından gelişimi ve ekonomik kalkınmasında bankalar finans sistemi içinde önemli bir yere sahiptir. Parayı arz edenlerden talep edenlere doğru aktarma hususunda aracılık rolü üstlenen bankalar giderleri karşılayabilmek, hissedarlarına kar payı ödeyebilmek, mevduat sahiplerine faiz ödeyebilmek suretiyle varlıklarını devam ettirebilmek için kar etmelidir. 2008 krizi döneminde bir yatırım bankası olan Lehman Brothers' ın iflas etmesi ve Merrill Lynch gibi bankaların Hazine kontrolüne girmesi dünya genelinde finans sektörünü derinden yaralamıştır. Krizin bankacılık sektörünü önemli derecede etkilemesi piyasada karlılığa ilişkin yeniden bir farkındalık oluşturmuştur. Başka bir ifadeyle bu göstergenin düşük yüzdeye sahip olması finansal kurumların karlılığı ile ilgili sorunlara işaret edebilir. Bununla beraber bu yüzdelerdeki önemli bir artış da yüksek riskli portföylere yatırım yapma politikasını gösterebilir. Aktif karlılığı banka yönetiminin sahip olduğu varlıklarla ne kadar kar üretebildiğinin ve aktiflerin ne kadar etkin kullanıldığının ölçüsüdür (Reis vd., 2016, s. 22).

Tablo 3.4: Irak bankacılık sektörünün 2016-2020 yıllarına ilişkin finansal göstergeleri (%)

Yıl	Sermaye Yeterliliği	Aktiflerin Kalitesi	Likidite	Karlılık
2016	0.924	0.435	0.985	0.462
2017	0.359	0.585	0.473	0.603
2018	0.552	0.974	0.262	0.436
2019	0.659	0.150	0.150	0.103
2020	0.859	0.049	0.061	0.340

Kaynak: (Irak Merkez Bankası, Finansal İstikrar Raporu 2020, https://cbi.iq/news/view/494)

Tablo 3.4'e göre bankaların sermaye yeterliliği 2016'da %0,924 iken 2017 yılında ciddi bir azalış göstermiştir. Bu durum bankacılık sisteminin sermaye yetersizliği yaşadığını ve dış finansmana ihtiyaç duyduğunu gösterebilir. Ancak sonraki yıllarda hızlı düşüşün aksine bankacılık sektörünün sermaye bakımından yavaş yavaş toparlanma sürecine girdiği söylenebilir. Yine tabloda yer alan aktif kalitesi oranlarına bakıldığında 2016 yılında %0,435 olan oran incelenen yıllar arasında 2018'de zirve yapmıştır. 2019 yılı henüz Covid-19 pandemisinin Çin'de ortaya çıktığı ve etkisini söz konusu ülke sınırlarında gösterdiği bir dönem olmasına rağmen dünya ülkeleri tarifsiz bir endişe içine girmiştir. Özellikle 2019 yılının sonu, 2020 yılının ilk aylarında vaka sayılarının ve virüsün bulaş riskinin artması, Çin dışında da vakaların görülmeye başlaması ülkelerin çeşitli tedbirler almasına neden olmuştur. Bu tedbirlerden en çok etkilenen sektörlerden biri de bankacılık sektörü olmuştur. Zira aktif kalitesinin önemli göstergelerinden biri olan takipteki alacaklar ve bunlar için ayrılan karşılıklar pandemi döneminde insanların işsiz kalması, gelir kaybına uğraması gibi nedenlerle artış göstermiş olabilir. Görüldüğü üzere 2019 yılında ciddi bir düşüş yaşayan aktif kalitesi 2020 yılında biraz daha düşerek bankacılık sisteminin pandemi bağlantılı yaşadığı sorunların kanıtı niteliğinde olmuştur.

Tablo 3.4'te bankacılık sektörünün likidite oranına bakıldığında 2016 yılında %0,985 olan oranın 2020 yılına gelinceye kadar istikrarlı bir azalış seyrettiği görülmektedir. Bu düşüş bankaların likidite sıkışıklığı yaşadığını ifade etmektedir. Öte yandan özellikle Covid-19 pandemisinde yaşanan likidite sıkışıklığı ciddi boyutlara ulaşmıştır. Karlılık oranı incelendiğinde ise bankacılık sektörünün 2019 yılında azalan bir

karlılığa sahip olduğu, diğer yıllarda nispeten daha iyi bir görünüme sahip olduğu dikkat çekmektedir.

3.6.2. Makroekonomik Göstergeler

Finansal sistemin performansı devletin genel faaliyetlerine ve ekonomiyi bir bütün olarak etkileyen tesadüfi ekonomik değişikliklerden etkilenebilmektedir. Finansal istikrar ölçüm endeksi kapsamında dikkate alınması gereken hususlar Tablo 3.5'te 2016-2020 yılları için gösterilmiştir.

Tablo 3.5: 2016-2020 Dönemine ilişkin Irak makroekonomik göstergeleri

Yıl	GSYİH (Trilyon Irak Dinarı)	GSYİH büyüme oranı %	Çekirdek Enflasyon oranı %	Cari işlemler hesabı (açık veya fazla)USD
2016	203.9	-1.9	1.5	2.157,8
2017	225.7	10.7	0.6	14.892,5
2018	251.1	12.9	0.2	34.369,5
2019	277.9	9	-0.1	15.762,6
2020	198.8	-28.4	1.0	-6.249,9

NOT: GSYİH büyüme oranı aşağıdaki denklem kullanılarak hesaplanmıştır.
Gayri safi yurtiçi hasıla büyüme oranı = İkinci yıl gayri safi yurtiçi hasıla – Birinci yıl gayri safi yurtiçi hasıla / Birinci yıl gayri safi yurtiçi hasıla *100

Kaynak: (Irak Merkez Bankası. GSYİH ve enflasyon verileri 2016-2020 yıllarına ait Yıllık Raporlarından (https://cbi.iq/news/view/463), cari işlemler hesabı verileri ise 2016-2020 yıllarına ait Yıllık İstatistik Bülteninden (https://cbi.iq/news/view/492) yararlanılmıştır).

Gayri safi yurtiçi hasılanın büyüme oranı: Fidan (2006) Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH)'yı bir ülkede belirli bir zaman içerisinde üretilen nihai mal ve hizmetlerin parasal değerlerinin toplamı şeklinde tanımlamıştır (Burhan, 2012, s. 17) Buradan hareketle GSYİH'nın bir ülke ekonomisindeki büyümeyi temsil ettiği ifade edilebilir. Tablo 3.5'e göre Irak'ın GSYİH'sı 2016-2019 yılları arasında artış göstermiş, ancak 2020 yılında azalış eğilimine girmiştir. Hatta GSYH'nın büyüme oranı 2020 yılında eksi değerleri görmüş, %-28,4 seviyesine ciddi bir gerileme göstermiştir. Irak ekonomisi 2020 yılında Covid-19 pandemisinin olumsuz etkisi altında kalmıştır. Bunun yanı sıra ham petrol fiyatlarında yaşanan küresel düşüş ve gayri safi yurtiçi

hasıla üzerinde birçok olumsuz etkisi olan OPEC (Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü-organization of the petroleum exporting countries) kararları gayri safi yurtiçi hasıla performansında etkili olmuştur. Zira Irak'ın gelirinin büyük bir kısmı petrol ihraçlarından sağlanmaktadır. Dolayısıyla tüm bu gelişmelerin yaşandığı 2020 yılında Irak GSYİH'sındaki büyümenin eksiye düşmesi beklenen bir durumdur. Bunu daha net görebilmek amacıyla daha uzun vadeye dayanan veriler kullanılarak Irak GSYİH'sının dünü ve bugünü Şekil 3.1 ile resmedilmeye çalışılmıştır.

Şekil 3.1: Gayri safi yurtiçi hasıla büyüme oranı 2004-2020

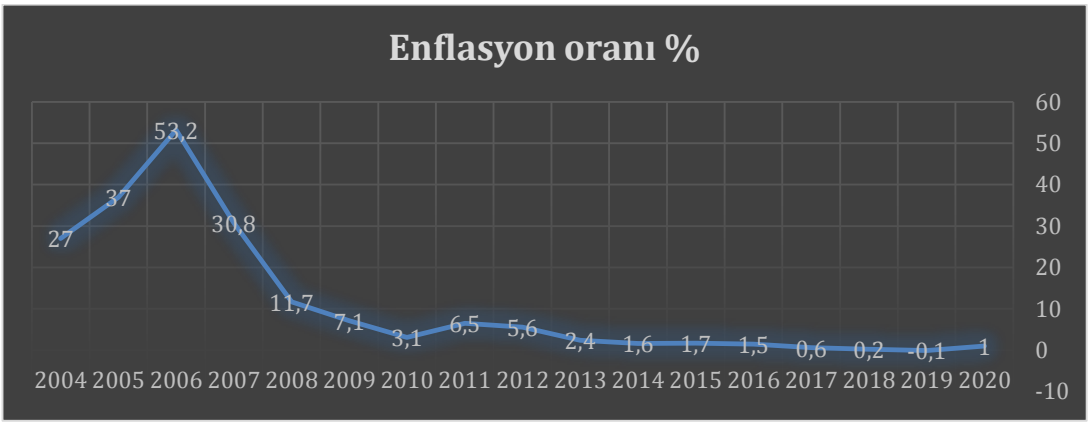

Kaynak: (Irak Merkez Bankası, Yıllık Ekonomik Raporu 2004-2020, https://cbi.iq/news/view/463).

Çekirdek enflasyon oranı: Merkez bankaları fiyat istikrarının sağlanması konusunda görevli bir kuruluştur ve uyguladıkları para politikaları ile fiyatların gelişimi arasındaki doğrudan ilişkinin izlenebilmesi son derece önemlidir. Belli dönemlerde yaşanan sektör şokları, kamu eliyle yönlendirilen fiyat değişimleri, uluslararası boyutta yaşanan gelişmeler, iklimin tarım ürünlerinin fiyatı üzerindeki etkisi gibi para politikasının haricinde ortaya çıkan geçici şoklara maruz kalması nedeniyle Tüketici Fiyatları Endeksi (TÜFE)'nin bu değerlendirilmesi yetersiz kalmaktadır. Bu durum yeni ölçüm yöntemlerinin araştırılmasına neden olmuştur. Bu nedenle birçok ülke uzun dönem fiyat hareketlerini yansıtan ve geçici özelliğe sahip göreli fiyat şoklarını dışlayan çekirdek enflasyon oranlarını hesaplamaya dahil etmiştir. Kaldı ki çekirdek enflasyon oranı, politika yapıcıların enflasyonun temel eğilimi hakkında karar verme veya taşıdığı özellikleri belirleme sürecinde önemli bir yere sahiptir (Yiğit ve Gökçe, 2012, s. 38). Bu nedenle çalışmanın hem teorik hem de ampirik kısmında çekirdek enflasyon oranı ele alınmıştır.

Tablo 3.5'e göre 2016 yılında %1,5 olan enflasyon oranı 2020 yılına gelinceye dek azalma eğilimine girmişse de 2020 yılında tekrar %1 seviyesine çıkmıştır. Bu tabloda göze çarpan en önemli yıl, 2019'dur. Zira bu dönemde enflasyon eksiye düşerek ülkede deflasyon oluşmuştur. Tüketicilerin taleplerinde zorunlu ihtiyaçlar dışında bariz bir düşüş yaşandığında ekonomide durgunluk meydana gelir ve bu şekilde oluşan deflasyon, tıpkı yüksek enflasyon gibi istenmeyen bir durumdur. Tabloda yer verilmeyen, ancak Irak'ın çekirdek enflasyon oranına daha geniş açıdan bakmak amacıyla 2004 yılından 2020 yılına kadarki çekirdek enflasyon oranları ele alındığında aşağıdaki görüntü oraya çıkmaktadır (Şekil 3.2).

Şekil 3.2: 2004-2020 döneminde Irak'ta enflasyon oranı

Kaynak: (Irak Merkez Bankası, Yıllık Ekonomik Raporu 2004-2020, https://cbi.iq/news/view/463).

Cari açık: Carbaugh (2009), cari işlemler bilançosunda mal ve hizmet, faktör geliri ve transfer hesabı olmak üzere üç ana kalemden oluştuğunu ifade ederek cari fazlayı ihraç edilen mal ve hizmetin ithal edilenden fazla olması, yatırım gelirlerinde yaşanan artışlar ve elde edilen karşılıksız transferlerin fazlalığı sonucunda meydana gelen artış şeklinde tanımlamaktadır. Aksi durumda ise cari açık oluşmaktadır. Bu bağlamda, cari işlemler dengesinin artı olması ülkenin sahip olduğu gelire kıyasla daha az harcama yaptığını gösterirken negatif olması yurtiçi harcamaların gelire kıyasla daha fazla olduğunu göstermektedir (Yılmaz ve Akıncı, 2011, s. 364).

Tablo 3.5'te Irak'ın 2016-2018 yılları arasında artan cari fazlalığı olduğunu göstermektedir. Bu cari fazla 2019 yılında azalmış, 2020 yılında ise Irak ekonomisi cari açıkla karşı karşıya gelmiştir.

3.6.3. Irak Menkul Kıymetler Borsası (Sermaye Piyasası Endeksleri)

Bu gösterge, Irak borsasının performansını ölçen iki ana göstergeyi kullanarak sermaye piyasalarının finansal istikrar üzerindeki etkisini ölçmektedir. Bu göstergelerin birincisi, finansal istikrarı önemli ölçüde etkileyen ve dikkate alınması gereken gayri safi yurtiçi hasılaya göre piyasa değeridir. İkincisi ise Irak borsasındaki sektörlerin etkinliğini ölçen toplam işlem hacmidir.

Tablo 3.6: 2004-2020 dönemi sermaye piyasası göstergeleri (Irak Menkul Kıymetler Borsası)

Yıl	Hisselerin toplam piyasa değeri	GSYH'ye göre piyasa değeri%	Toplam işlem hacmi
2016	9.354	5.57	426.788,1
2017	10.721	5.46	386.879,1
2018	11.350	5.80	466.477,0
2019	11.661	5.19	284.914,1
2020	14.033	7.08	330.385,1

Kaynak: (2006-20200 yıllarına ilişkin veriler Irak Menkul Kıymetler Borsasından (https://www.isc.gov.iq/index.php?do=list&type=report&xtype=year), 2004 ve 2005 yılları için toplam piyasa değeri El-Obaidi, (2021: 98)'den alınmıştır).

Piyasa Değeri

Tablo 3.6'e göre Irak borsasındaki hisselerin toplam piyasa değeri her geçen yıl daha iyimser bir görünüme sahiptir. Benzer şekilde hisselerin piyasa değerinin GSYİH'ya oranı da 2016 yılında %5.57 iken 2020 yılında diğer yıllara nispeten hızlı bir artış yaşamış ve %7.08'e yükselmiştir. Bu durum gayri safi yurtiçi hasıladaki önemli düşüşten ve Irak Menkul Kıymetler Borsası'nın piyasa değerindeki hafif artıştan kaynaklanmıştır.

Toplam işlem hacmi

Tablo 3.6'e göre toplam iş hacmi incelenen yıllarda zirvesini 2018 yılında, en düşük seviyesini de 2019 yılında yaşamıştır. Covid-19 pandemi sürecinde (2020) borsada yapılan toplam işlem hacminin 2019'a göre daha yüksek olması pandemi sürecinde yatırımcıların borsaya daha fazla yöneldiğini göstermektedir.

4. BÖLÜM
IRAK'TA FİNANSAL İÇERME İLE FİNANSAL İSTİKRAR ARASINDAKİ İLİŞKİ: ARDL SINIR TESTİ YAKLAŞIMI

4.1. Literatür Taraması

Literatürde; finansal içermeyi konu alan birçok çalışma olmasına rağmen finansal içermenin finansal istikrar üzerindeki etkisini inceleyen sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmaların bazıları aşağıda özetlenmiştir:

Jassem (2015) tarafından yapılan çalışmada altı Irak bankası kapsamında finansal içerme ile stratejik başarı arasındaki ilişki incelenmiş ve güçlü bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Araştırmacı, çalışmanın sonunda banka personelinin bilgi ve deneyimini artırma, mesleki eğitimlerinin sağlanması ve modern yöntemlerle çalışmaya adapte edilmesi hususunda çeşitli tavsiyelerde bulunmuştur.

Wang ve Guan (2017) tarafından yapılan çalışmada Global Findeks verileri kullanılarak finansal içerme endeksi oluşturulmuştur. Çalışmanın sonucuna göre Avrupa ve Kuzey Amerika ülkelerinde finansal içerme seviyesi daha yüksek, Afrika ve çoğu Asya ülkelerinde daha düşüktür.

Al Nuaimi (2017) Arap bankacılık sektöründeki finansal içerme göstergelerini analiz ederek bankalar arasında karşılaştırma yaptığı çalışmasında Arap bankacılık sektörü ve Arap ülkelerinde finansal içermenin geliştirilmesine yönelik bir model önermiştir. Ayrıca bu çalışmada finansal içerme göstergelerinin Körfez Arap ülkelerinde yüksek; diğer Arap ülkelerinde ise düşük olduğu sonucuna varılmıştır.

Ajour (2017) tarafından yapılan çalışmada 2016 yılında Gazze Şeridi'ndeki İslami bankaların müşterileri için sosyal sorumluluk elde etmede finansal içerme boyutlarının rolünün tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışma, Gazze Şeridi'ndeki İslami bankaların müşterileri için sosyal sorumluluk kurallarının oluşturulmasında finansal içerme rolünün çeşitli yönlerini inceleyen ve analiz eden tanımlayıcı analitik yaklaşıma

dayanmıştır. Çalışmada anket yöntemiyle veri toplanmıştır. Araştırmanın örneklemi Gazze Şeridi'nde faaliyet gösteren tüm İslami bankaların müşterilerinden ve ayrıca iki şubeye dağılmış Arap İslam Bankası müşterilerinden de oluşmaktadır. Her bir bankanın müşteri oranını dikkate alarak, iki bankanın şubeleri için 383 müşteriden oluşan örneklemdeki birey sayısını hesaplamak için rastgele örnek yöntemi kullanılmıştır. Çalışma, finansal içermenin üç boyutu ile Gazze Şeridi'ndeki İslami bankanın müşterileri için sosyal sorumluluk sağlanması arasında güçlü bir doğrudan ilişki olduğunu bulmuştur.

Iqbal ve Sami (2017) tarafından yapılan çalışmada finansal içermenin yedi yıllık bir dönemde ekonomik büyüme üzerindeki etkisini belirlenmiştir. Çalışmada şube sayısı ve kredi mevduat oranındaki artışın ekonomik büyümeye olumlu katkılar sunduğu tespit edilmiştir.

Bozkurt ve Altıner (2018) çalışmalarında finansal içermenin belirleyicilerini araştırmışlardır. Çalışmada Türkiye ve Avrasya ekonomileri için 2004-2016 yılları arasında panel veri analizi yapmışlardır. Çalışmada finansal içerme ile yükseköğretim okullaşma oranı ve tasarruf arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.

Shenbi ve Khudhur (2018) tarafından yapılan çalışmada finansal ürün ve hizmetlere erişimi kolaylaştıracak işlemlerin organize edilmesi ve yönetilmesini sağlayan inovasyonun ve teknolojinin gelişmesinde finansal içermenin önemi ve rolü açıklanmıştır.
Ahamed ve Mallick (2019) çalışmalarında finansal içerme ile finansal istikrar arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Çalışmada finansal içermenin yükselmesi durumunda finansal istikrarın da artış gösterdiğini tespit etmişlerdir.

Vo vd. (2019) çalışmalarında 2008'den 2017'ye kadar Asya bölgesindeki 3071 bankanın veri setini kullanarak finansal içerme ve finansal piyasa istikrarı arasındaki bağlantıyı incelemektedir. Bu makale, genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) yaklaşımını kullanmaktadır. Elde edilen bulgular, bankacılık olanaklarına erişim sağlanmasından kaynaklanan daha yüksek finansal içerme düzeyinin bankacılık

sektöründe istikrara olumlu ve önemli ölçüde katkıda bulunduğunu ve bunun da daha fazla banka esnekliğine yol açtığını göstermiştir.

Al-Humairi vd. (2020) çalışmalarında Ridge, LASSO ve Elastik net yönemlerini kullanarak 2004-2018 dönemi için finansal içermenin finansal istikrarın artmasına yönelik etkisini Irak özelinde incelemiştir. Analiz sonucuna göre finansal içerme düzeyinin arttırılması aynı zamanda daha fazla finansal istikrar, finansal güvenlik ve tüketicinin korunmasına da aracı olmaktadır.

Bozkurt ve Karakuş (2020) çalışmalarında dünya genelindeki ülkelerin 2010-2018 dönemine ilişkin finansal içerme düzeyleri ile ekonomik gelişmişlikleri arasındaki ilişkiyi panel veri analiziyle araştırmışlardır. Analiz sonucunda uzun ve kısa dönemde, kişi başına GSYİH'den FİE skoruna doğru bir nedensellik ilişkisi olduğu ve finansal içermenin ise kişi başına düşen GSYİH üzerinde istatistiksel olarak anlamsız ancak teorilerle tutarlı şekilde olumlu bir etkisinin olduğu tespit edilmiştir.

Çetin (2020) tarafından yapılan çalışmada il bazında 2007-2018 dönemi GSMH, kredi ve mevduat verileriyle panel veri analizi yapılmış ve illere göre tüketicilerin geleneksel ve katılım bankası olmalarına göre banka tercihlerinin farklılıklarını belirleyen faktörlerin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada şube sayısındaki artış ile katılım bankacılığı hacmindeki artış arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı, katılım bankası olmanın il bazında reel GSMH üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı, katılım bankacılığının tüm bankacılık sektörünün büyümesinde etkili olmadığı, ancak GSMH payı yüksek olan illerin etkisinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Çam ve Yıldırım (2020) Trabzon ili özelinde yaptıkları çalışmalarında finansal tabana yayılmayı oluşturan değişkenleri bireylerin demografik özellikleri ile karşılaştırmışlardır. Bu bağlamda çalışmada Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) tarafından geliştirilen ölçek kullanılmıştır. Analiz sonucunda finansal tabana yayılma değişkenleri arasında ilişki tespit edilmiş ve finansal tabana yayılma değişkenlerinin bireylerin cinsiyetine, yaş gruplarına, öğrenim durumlarına, gelir düzeylerine ve meslek gruplarına göre değiştiği görülmüştür.

Rahimyar ve Çürük (2020) çalışmalarında Türkiye'deki finansal içermenin mevcut durumunu ve belirleyicilerini değerlendirmiştir. Çalışma kapsamında kullanılan veriler, 480 kişiye uygulanan çevrimiçi anket ile elde edilmiş ve tanımlayıcı istatistikler ve probit regresyonu kullanılarak analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, Türkiye'deki bireylerin %89,8'inin resmi bir hesaba sahip olduğunu ve geri kalan % 10,2'sinin ise banka dışında kaldığını göstermiştir. Bununla beraber ankete katılanların %69,8'i sigorta hizmetlerinden de yararlanmıştır.

Barik ve Pradhan (2021) finansal içermenin finansal istikrar üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında Genelleştirilmiş Momentler Yöntemini (GMM) uygulamıştır. Bu çalışmanın ampirik bulguları, finansal içermenin finansal istikrar üzerinde olumsuz ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Çalışmada kontrol değişkeni olarak enflasyon ve GSYİH büyüme oranı kullanılmıştır. Kontrol değişkenlerinin sonuçları, enflasyonun finansal istikrar üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu, GSYİH büyüme hızının ise BRICS ülkelerinin finansal istikrarı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Dutta ve Saha (2021) çalışmalarında finansal içerme, rekabet yoğunlaşması ve finansal istikrar arasındaki ilişkiyi araştırmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın örneklemini 92 ülke oluşturmakta ve dönemi ise 2004-2014 yılları arası olarak ele alınmaktadır. Genelleştirilmiş momentler yöntemi (GMM) ve iki aşamalı en küçük kare yöntemi kullanılarak yapılan analiz sonucu rekabetin istikrara katkıda bulunduğunu göstermekte; ancak, bankacılık sektöründe yoğunlaşmanın mevcudiyetinde kırılganlık olduğuna dair kanıtlar sunmaktadır. Ayrıca, bu çalışma U şeklinde bir içerme-kararlılık ilişkisi bulmaktadır.

Ahmed ve Al-Nuaimi (2022), çalışmalarında 2004-2019 dönemi için Arap bankacılık sektörlerinde finansal derinlik ve finansal içerme göstergelerini analiz etmeyi amaçlamışlardır. Çoklu regresyon modelini kullanılarak yapılan analiz sonuçlarına göre çalışmada mümkün olan en fazla sayıda müşteriyi çekmek için finansal hizmetleri düşük maliyet ve yüksek kalitede çeşitlendirmenin ve aynı zamanda finansal eğitimi teşvik etmenin etkili olabileceği ifade edilmiştir.

Görüldüğü üzere literatürde finansal içermenin ölçülmesi, finansal içermeyi belirleyen faktörlerin incelenmesi ve finansal içermenin finansal istikrar ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amacıyla yapılmış çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan biri de Al-Humairi vd. (2020) tarafından Irak özelinde ve 2004-2018 dönemi için finansal içermenin finansal istikrarın artmasına nasıl etki ettiğini ortaya koyan çalışmadır. Bu yönüyle yapılacak bu çalışmayla benzerlik gösterse de ele alınan dönemin daha güncel olması (2004-2020) ve ele alınacak verilerin ARDL yöntemiyle analiz edilmesi açısından söz konusu çalışmadan farklılaşmaktadır. Dolayısıyla hem çalışmanın konusuna ilişkin bilgi birikiminin güncel verilerle artırılması hem de finansal içermenin finansal istikrar üzerindeki etkisinin bahsi geçen çalışmaya göre farklı bir yöntem uygulanarak tespit edilmesi nedeniyle bu tez çalışmasının literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.
Çalışmada elde edilecek bulgular politika yapıcılara finansal kapsayıcı politikaların güncellenmesi ve uygulanması konusunda referans olacaktır. Ayrıca bu çalışmanın bulguları finansal kuruluşlar ve ülkeler için yasal prosedürlerle ilgili yol gösterici nitelik taşıyacaktır.

4.2. Araştırmanın Önemi ve Amacı

Son yıllarda politika yapıcılar, regülatörler, araştırmacılar, finansal piyasa uygulayıcıları ve diğer paydaşlar tarafından büyük ilgi gören finansal içerme, finansal hizmetleri kullanan bireylerin ve firmaların oranını ifade etmektedir (World Bank, 2014, s.xi). Bireyler, kapsayıcı bir finansal sistemde gereksinim duydukları hizmete adil bir fiyatla, doğru yerde, doğru şekilde ve zamanında ulaşabilme fırsatı yakalayabilmektedir (Aduda ve Kalunda, 2012, s. 96). Böylece finansal hizmetlerin kullanım ve erişimi en üst düzeye çıkarılırken, finansal piyasalardan dışlanma en az düzeye indirilebilmektedir (Cáamara ve Tuesta, 2014, s. 21).

Finansal hizmet ve ürünlere herhangi bir sebeple erişemeyen bireylerin finansal sistemin dışında kalması nakit paranın yerini debit kartların ya da otomatik kanalların aldığı günümüz finans dünyasında büyük bir dezavantajdır. Zira finansal sistemin dışında kalan bireylerin temel hizmetlere daha fazla ücret ödeyeceği açıktır (Knowsley Metropolitan Borough Council, 2012, s.9). Ayrıca finansal açıdan dışlanan bireyler

birikimlerini finansal sisteme aktarmadığından muazzam miktarda atıl fon birikmesine ve borçlanma ihtiyaçlarını resmi olmayan finansal kuruluşlardan sağladıkları için de kayıt dışı ekonominin genişlemesine yol açmaktadır. Bu nedenle de politika yapıcılar finansal dışlanmayı küresel olarak kalkınmanın önünde kilit bir engel olarak görmektedir (Ahamed ve Mallick, 2017, s. 2). Bütün bu bilgiler ışığında diyebiliriz ki; finansal ürün ve hizmetlere erişim oranının artırılması, bireylerin bu konuda bilinçlendirilerek teşvik edilmesi finansal piyasaların ve kurumların var oluşu kadar önemli bir konudur.

Finansal içerme, yoksulluğun azaltılması, gelir dağılımının düzeltilmesi ve kapsayıcı ekonomik büyümenin sağlanmasında önemli bir role sahiptir. Zira, finansal sisteme katılan bireylerin iş kurma, mevcut işini büyütme, eğitime yatırım yapma, maruz kalacağı riskleri yönetebilme ve finansal şokları absorbe edebilme konularında daha başarılı olacağı açıktır. Öte yandan bireylerin banka hesaplarına, tasarruf ve ödeme sistemlerine erişebilmesi, tasarruf düzeyinde artışla ve finansal erişimi sınırlı sosyal grup olan kadınların güçlenmesiyle sonuçlanmaktadır. En nihayetinde finansal sisteme dahil olan bireyler üretken yatırım ve tüketimin artmasına da aracı olurlar (Demirgüç-Kunt vd., 2015, s. 2). Bununla birlikte kapsayıcı finansal sistem, istikrarın sağlanması ve sürdürülmesine de katkı sunmaktadır.

Daha önce yapılan çalışmalar çerçevesinde yukarıda ele alınan hususlar finansal içermenin hem bireysel açıdan önemine ışık tutmakta hem de finansal istikrarın sağlanması ve sürdürülmesi üzerindeki etkisine teorik olarak işaret etmektedir. Bu tez çalışması ile amaçlanan ise finansal içermenin finansal istikrar üzerindeki teorik etkisinin gerçek anlamda verilere nasıl yansıdığını ve finansal içermenin finansal istikrar üzerindeki beklenen olumlu etkilerinin olup olmadığını Irak özelinde analiz etmektir. Çalışma sonucunda politika yapıcılara, bankalara, araştırmacılara fayda sağlaması beklenmektedir. Çalışmada elde edilecek bulgular ışığında politika yapıcılar, finansal içerme ve finansal istikrarın sağlanması için yeni politika ve araçlar geliştirmeyi planlayabilir. Öte yandan politika yapıcılar hem bireylerin finansal bilgi ve becerilerini artırmaya yönelik strateji geliştirebilir hem de finansal içermeyi artırmaya yönelik projeler yürütebilir. Bankalar ise çalışmada elde edilecek bulgular ışığında finansal sistemin dışında kalan bireyleri sisteme dahil edecek stratejiler (şube

sayısını artırma, alternatif dağıtım kanallarının yaygınlaştırılması, düşük maliyetlerle işlem yapılması gibi) geliştirerek risklerini ve fonlama maliyetlerini düşürebilir. Son olarak araştırmacılar ise bu iki göstergenin nasıl daha iyi hale getirileceğine ilişkin çalışmalara daha fazla odaklanarak finansal içermenin finansal sistemin sağlamlığı açısından önemini vurgulayabilir. Bu açıdan yapılacak bu çalışmanın hem finansal sektörde alınacak kararlara ya da alınacak aksiyonlara hem de araştırmacıların ele alacağı yeni konulara referans olabileceği düşünülmektedir.

4.3. Araştırmanın Kısıtları

Çalışma Irak özelinde yapılacağından elde edilen bulgular tek ülke için geçerli olacaktır. Bununla beraber çalışmada incelenen dönem 2004-2020 yıllarını kapsamaktadır. Dolayısıyla çalışmanın hem mekânsal hem de zaman kısıtı olduğu ifade edilebilir.

4.4. Araştırmanın Veri Seti

Çalışmada finansal içerme ile finansal istikrar arasındaki eş bütünleşme ilişkisi ARDL sınır testi yaklaşımıyla Irak özelinde incelenmiştir. Finansal içerme için kullanılan değişkenler; ATM sayısı, bankacılık yoğunluğu, bankacılık yaygınlığı, kredi derinliği ve mevduat derinliğidir. Bu değişkenlerin 2004-2020 dönemine ilişkin verileri Irak Merkez Bankası'nın Finansal İstikrar Raporlarından derlenmiştir. Finansal istikrar için kullanılan değişkenler ise üç ana gösterge (makroekonomik, bankacılık sektörü ve sermaye piyasaları) altında toplanmıştır. Buna göre makroekonomik göstergelerde GSYİH büyümesi, çekirdek enflasyon ve cari işlemler dengesi; bankacılık sektörü göstergelerinde sermaye yeterliliği, aktif kalitesi, karlılık ve likidite; sermaye piyasası göstergelerinde ise piyasa değeri ve dolaşım hacmi değişkenleri kullanılmıştır.[1] Bu değişkenlerin 2004-2020 dönemine ilişkin makroekonomik göstergeleri Irak Merkez Bankası Yıllık Raporları ve Yıllık İstatistik Bülteni'nden; bankacılık sektörü göstergeleri Irak Merkez Bankası Finansal İstikrar Raporu'ndan, sermaye piyasası göstergeleri ise Irak Menkul Kıymetler Borsası Raporlarından alınmıştır. Ancak

[1] Çalışmada kullanılan veriler Ekler kısmında paylaşılmıştır.

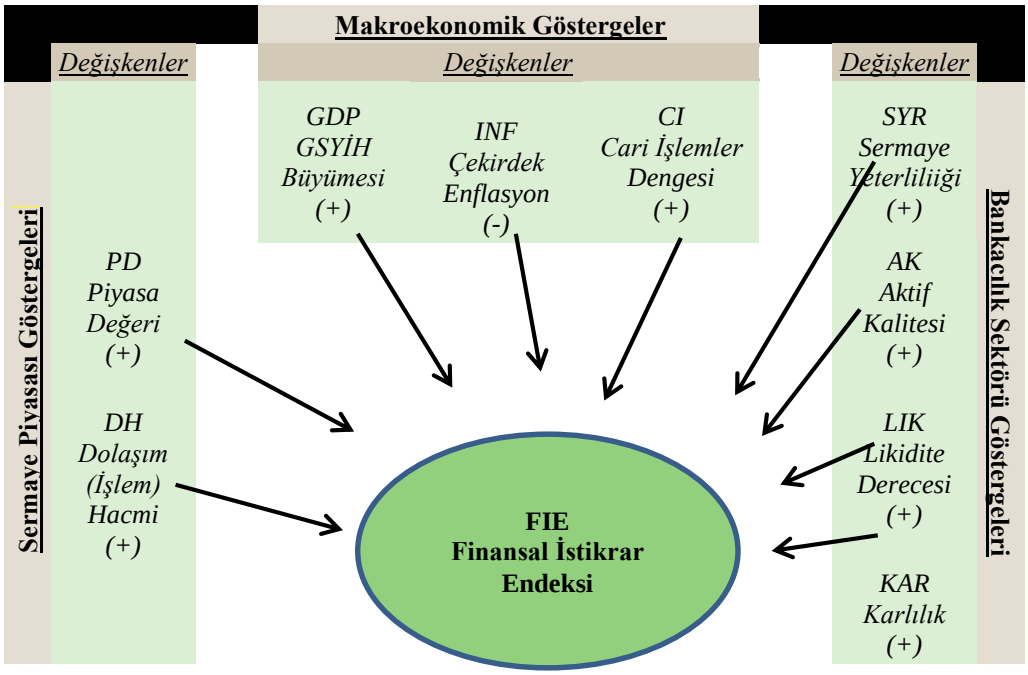
sermaye piyasası göstergelerinin 2004 ve 2005 yıllarına ilişkin piyasa değeri verileri El-Obaidi (2021, s. 98)'den, dolaşım hacmi Hamza ve Abdülhamid (2012, s. 269)'dan temin edilmiştir. Daha sonra finansal istikrar değişkenleri ile Irak'ın finansal istikrar seviyesi (FIE) hesaplanmıştır.

Çalışmanın veri seti oluşturulurken Al-Humairi vd. (2020)'nin finansal içermenin finansal istikrarı artırmadaki etkisini incelediği çalışmalarında kullandığı değişkenler referans alınarak yeniden yapılandırılmıştır. Çalışmada ikincil veriler kullanılması ve araştırmada etik açıdan izin alınmasını gerektiren herhangi bir özel durum olmadığından etik kurul başvurusu yapılmamış ve ilgili veriler atıf verme yoluyla etik çerçevede kullanılmıştır.

4.4.1. Irak'ın Yıllar İtibariyle Finansal İstikrar Endeksinin Hesaplanması

Literatürde yer alan bazı çalışmalarda finansal istikrar seviyesini ölçmek için, merkez bankası rezerv miktarları (Stoica ve Ihnatov, 2016, s. 28), bankaların iflas etme olasılığının bir ölçüsü olan Z skorları (Berger vd., 2009, s. 116) ve özel sektöre kullandırılan kredi düzeyi (Fendoğlu, 2015, s. 46) gibi değişkenler kullanılmıştır. Bazı çalışmalarda ise finansal istikrarı temsil eden çok sayıda değişken eşit ağırlıklarla birbirine bağlanmış ve her bir ülke için finansal istikrar seviyesi nokta değer (skor) olarak hesaplanmıştır. Yapılan bu çalışmada da benzer bir yöntem kullanılmış, ancak finansal istikrarı temsil eden birçok değişken eşit ağırlıklar yerine objektif şekilde belirlenerek farklı ağırlıklarla birbirine bağlanmış ve Irak için finansal istikrar seviyesi diğer bir ifadeyle skoru belirlenmiştir. Çalışma konusunu oluşturan Irak ülkesinin 2004-2020 dönemi için hesaplanan finansal istikrar endekslerinin nasıl oluşturulduğu, Şekil 4.1'de gösterilmektedir.

Şekil 4.1: Irak için hesaplanan finansal istikrar endeksinin bileşenleri

Şekil 4.1'de finansal istikrar seviyesinin 3 ana göstergeden oluşturulduğu görülmektedir. Finansal istikrar seviyesinin ilk ana göstergesi, Irak'ın makroekonomik göstergeleridir. Bu göstergeler GSYİH büyüme oranı (GDP), çekirdek enflasyon (INF) cari işlemler dengesinden (Cİ) oluşmaktadır. Finansal istikrar seviyesinin diğer ana göstergeleri de Irak'ın sermaye piyasası ve bankacılık sektörü göstergeleridir. Sermaye piyasaları göstergelerini temsilen hisse senetlerinin piyasa değerinin GSYİH'ya oranı (PD) ve dolaşım (işlem) hacmi (DH) olmak üzere 2, bankacılık sektörü göstergelerini temsilen de sermaye yeterlilik oranı (SYR), aktif kalitesi oranı (AK), likidite oranı (LİK) ve karlılık oranı (KAR) olmak üzere 4 değişken kullanılmıştır. Değişkenlerin sonunda yer alan "+" ve "-" işaretleri, o değişkenin söz konusu ana göstergeye ve buna bağlı olarak da finansal istikrar seviyesine katkı yönünü belirtmektedir. Buna göre "+" pozitif katkıyken "-" negatif katkıyı ifade etmektedir.

Irak'ın finansal istikrar seviyesi Şekil 4.1'de yer alan değişkenlerin tamamının bir araya getirilmesiyle hesaplanan finansal istikrar endeksi (FIE) ile temsil edilmektedir. FIE'lerin hesaplanmasında, finansal istikrarı temsil eden değişkenlerin farklı ağırlıklarla birbirine bağlanması ve bunun için uygulanan endeks türetme metodolojisi

hususunda Wang ve Guan (2017) ile Bozkurt ve diğerleri (2018)'nin çalışmalarından esinlenilmiştir. FIE'lerin hesaplanma sürecinde aşağıda özetlenen Denklem 1, 2 ve 3 kullanılmıştır.

$$\text{"k" Yılı İçin FİE } = 1 - \frac{\sqrt{w_1^2(1-x_1)^2+w_2^2(1-x_2)^2+\ldots.+w_n^2(1-x_n)^2}}{\sqrt{(w_1^2+w_2^2+\ldots.+w_n^2)}} \quad (1)$$

$$x_j \text{ ("k" Yılı İçin)} = \frac{\text{Gerçek Değer}_j \text{ - Minimum Değer}_j}{\text{Maksimum Değer}_j \text{ - Minimum Değer}_j} \quad (2)$$

$$w_j \text{ (Herbir "j" Değişkeni İçin)} = \frac{\text{CV}_j}{\sum_j CV_j} \quad (3)$$

Denklem 1'de yer alan "x", her bir "j" değişkeninin dönüştürülmüş değerini ifade etmektedir. Şekil 4.1.'de yer alan her bir değişkenin ölçü birimi birbirinden farklı olduğu için Denklem 2 kullanılarak her bir "j" değişkeni 0 ile 1 arasında değer alan "x" değişkenine dönüştürülmektedir. Bu dönüşüm değişkenlerin birbirleriyle karşılaştırılabilir olmasına olanak sağlamaktadır. Değişkenleri dönüştürme sürecinde finansal istikrarı pozitif etkileyen değişkenler için maksimum değer 1 olarak bulunmaktadır. Negatif etkileyen değişkenler içinse minimum değerin 1 olması amacıyla denklem sonucu 1'den çıkarılmıştır. Her bir değişken "j"nin ağırlığını Denklem 3 yardımıyla hesaplanan "w" temsil etmektedir. Denklem 3'te "CV" ise dönüştürülmüş "x" değişkeni (0 ile 1 arasında değer alan) değerlerinin değişim katsayısını göstermektedir. Tüm değişkenlerin değişim katsayılarının toplamı ise $\sum j CV_{Ij}$ ile gösterilmektedir. Bu formüller yardımıyla hesaplanan FIE bağımlı değişkeninin, aşağıdaki denklem kullanılarak lojistik dönüşümü yapılmış ARDL sınır testinde kullanılmıştır.

$$Y = ln\left(\frac{FIE}{1-FIE}\right) \quad (4)$$

4.5. Çalışmanın Metodolojisi ve Bulgular

Çalışmada lojistik dönüşümü yapılan FIE bağımlı değişken, finansal içerme göstergeleri olan ATM sayısı (ATM), bankacılık yaygınlığı (BYA), bankacılık yoğunluğu (BYO), kredi derinliği (KD) ve mevduat derinliği (MD) ise bağımsız değişken olarak alınmış ve bu değişkenlerin FIE ile eş bütünleşme ilişkisi Eviews programında ARDL sınır testi yaklaşımıyla sınanmıştır.

Tablo 4.1: Çalışmada kullanılan değişkenler

	Değişkenler	Sembol	Açıklama
Bağımsız	Finansal İçerme değişkenleri	ATM	ATM Sayısı
		BYA	Bankacılık Yaygınlığı
		BYO	Bankacılık Yoğunluğu
		KD	Kredi Derinliği
		MD	Mevduat Derinliği
Bağımlı	Finansal İstikrar Endeksi	FİE	FIE, makroekonomik, bankacılık sektörü ve sermaye piyasaları göstergeleri kullanılarak yazar tarafından hesaplanmıştır. Endeks hesaplamasında kullanılan göstergeler için Şekil 4.1'e bakınız.

Bağımsız değişkenlerin hesaplanmasında kullanılan formüller ve değişkenlerin ölçü birimi ise Tablo 4.2'de gösterilmiştir.

Tablo 4.2: Bağımsız değişkenlerin formülü ve ölçü birimi

Değişken	Formül	Ölçü Birimi
ATM	-	Adet
BYA	Şube sayısı / toplam nüfus * 100	%
BYO	Toplam nüfus/şube numarası * 100	%
KD	Özel sektör kredileri / GSYİH * 100	%
MD	Özel sektör mevduatları / GSYİH * 100	%

ARDL sınır testine geçilmeden önce FIE bağımlı değişkeni ve ATM, BYA, BYO, KD ve MD bağımsız değişkenleri için PP (Phillips-Perron) ve ADF (Genişletilmiş Dickey Fuller) birim kök testi uygulanmış, değişkenlerin durağan olup olmadığı test edilmiştir. ARDL sınır testinin uygulanabilmesinin ön koşulu değişkenlerin düzeyde ya da en azından birinci farkta durağan olmasıdır. Bu nedenle birim kök testlerinin yapılması büyük önem arz etmektedir. Birim kök testinin hipotezleri aşağıdaki gibidir:

H_0: $\delta = 0$ Birim kök vardır, seri durağan değildir.

H_1: $\delta < 0$ Birim kök yoktur, seri durağandır.

4.5.1. PP ve ADF Birim Kök Testine İlişkin Bulgular

Çalışmada incelenen değişkenler Akaike Bilgi Kriteri (AIC) kullanılarak PP ve ADF birim kök testiyle sınanmış ve elde edilen bulgular Tablo 4.3 ve 4.4'te gösterilmiştir. Buna göre FİE bağımlı değişkeninin PP birim kök testi sonucuna göre birinci farkı alındığında sabitli modelde durağan olduğu %1 anlamlılık düzeyinde, sabitli ve trendli modelde durağan olduğu ise %5 anlamlılık düzeyinde görülmüştür. Yine FİE bağımlı değişkeninin ADF birim kök testi sonucuna bakıldığında sabitli modelde birinci farkı aldığında durağanlaştığı %1 anlamlılık düzeyinde belirlenmiştir.

ATM bağımsız değişkeni için PP ve ADF birim kök testi sonuçları birlikte incelendiğinde her ikisinde de düzeyde durağan olmadığı, ancak birinci farkı alındığında hem sabitli modelde hem de sabitli ve trendli modelde durağan olduğu %1 anlamlılık düzeyinde tespit edilmiştir.

BYA bağımsız değişkeni için yapılan PP ve ADF birim kök testi sonucuna göre değişken düzeyde durağan değildir. Ancak söz konusu değişkenin sabitli modelde birinci farkı aldığında durağanlaştığı %10 anlamlılık düzeyinde belirlenmiştir. BYO bağımsız değişkeni için PP ve ADF birim kök test sonuçlarına bakıldığında değişkenin her iki testte de düzeyde durağan olmadığı görülmektedir. Ancak değişkenin birinci farkı alındığında her iki testte de durağan olduğu sabitli modelde %5, sabitli ve trendli modelde ise %10 anlamlılık düzeyinde tespit edilmiştir. KD bağımsız değişkeni PP birim kök testi sonucuna göre düzeyde ve birinci farkta durağan değildir. Ancak ADF birim kök testine göre sabitli ve trendli modelde düzeyde durağan olduğu %5, birinci farkı alındığında durağanlaştığı sabitli modelde %1, sabitli ve trendli modelde %10 anlamlılık düzeyinde belirlenmiştir. Son olarak MD bağımsız değişkeni ise PP birim kök testine göre düzeyde durağan olmadığından söz konusu değişkenin birinci farkı alınmış ve sabitli modelde durağanlaştığı %10 anlamlılık düzeyinde tespit edilmiştir. ADF birim kök testine bakıldığında ise değişkenin düzeyde ve birinci farkta durağan olmadığı görülmüştür.

Karar: Çalışma kapsamında sıkça kullanılan birim kök testlerinden PP ve ADF uygulanmış ve sıfır hipotezi reddedilmeyerek değişkenlerin düzeyde ya da birinci farkta durağan olduğu yani değişkenlerde birim kök olmadığı kabul edilmiştir. ARDL yöntemine göre incelenen değişkenlerin tamamının aynı düzeyde durağanlaşmasına gerek olmadığından ARDL yönteminin uygulanma koşullarına göre tüm değişkenler modele girmeye uygundur.

Tablo 4.3: Çalışmada yer alan değişkenlerin PP birim kök testi sonucu

PP Birim Kök Testi	**Düzeyde**		**Birinci Farkta**	
Değişkenler	**Sabitli**	**Sabitli Trendli**	**Sabitli**	**Sabitli Trendli**
FIE	-1.7648 (0.3827)	-1.7840 (0.6644)	-4.4099*** (0.0044)	-4.5243** (0.0141)
ATM	1.7137 (0.9990)	-1.7302 (0.6896)	-4.5683*** (0.0033)	-5.5702*** (0.0025)
BYA	-1.5126 (0.5017)	-1.2526 (0.8621)	-2.8676* (0.0727)	-2.9443 (0.1776)
BYO	-1.5241 (0.4962)	-1.4028 (0.8192)	-3.4278** (0.0267)	-3.4377* (0.0839)
KD	1.4428 (0.9981)	-1.7022 (0.7024)	0.7705 (0.9894)	-0.4486 (0.9734)
MD	1.3358 (0.9974)	-1.8079 (0.6530)	-2.8253* (0.0782)	-2.8961 (0.1904)
Not: (*) %10; (**) %5; (***) %1 anlamlılık düzeyindedir.				

Tablo 4.4: Çalışmada yer alan değişkenlerin ADF birim kök testi sonucu

ADF Birim Kök Testi	**Düzeyde**		**Birinci Farkta**	
Değişkenler	**Sabitli**	**Sabitli ve Trendli**	**Sabitli**	**Sabitli ve Trendli**
FIE	-2.4270 (0.1524)	-1.4362 (0.8018)	-4.4132*** (0.0043)	-1.2316 (0.8615)
ATM	1.3939 (0.9977)	-1.7302 (0.6896)	-4.5683*** (0.0033)	-5.2427*** (0.0043)
BYA	-1.8191 (0.3577)	-1.0918 (0.8981)	-2.8676* (0.0727)	-2.9550 (0.1749)
BYO	-1.5241 (0.4962)	-1.3055 (0.8482)	-3.4278** (0.0267)	-3.4550* (0.0817)
KD	0.4136 (0.9748)	-4.4949** (0.0163)	-4.3258*** (0.0072)	-3.3818* (0.0972)
MD	0.2310 (0.9657)	-2.5393 (0.3077)	-2.4511 (0.1481)	-3.0822 (0.1450)
Not: (*) %10; (**) %5; (***) %1 anlamlılık düzeyindedir.				

4.5.2. ARDL Sınır Testine İlişkin Bulgular

ARDL analizine başlamadan önce bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon test edilmiş ve BYO ile BYA arasında çok yüksek korelasyon olduğu (r>0,90) anlaşılmıştır. İkisinin aynı anda modele dahil edilmesi uygun olmayacağından çalışmada iki ayrı model tasarlanmış ve analiz edilmiştir. Birinci modelde bağımlı değişken FIE, bağımsız değişkenler ise ATM, BYA, KD ve MD'dir. İkinci modelde ise yine bağımlı değişken FIE, bağımsız değişkenler ATM, BYO, KD ve MD'dir. Bu nedenle ARDL sınır testi yaklaşımıyla yapılan analizlerin sonuçları iki modele göre de değerlendirilecektir.

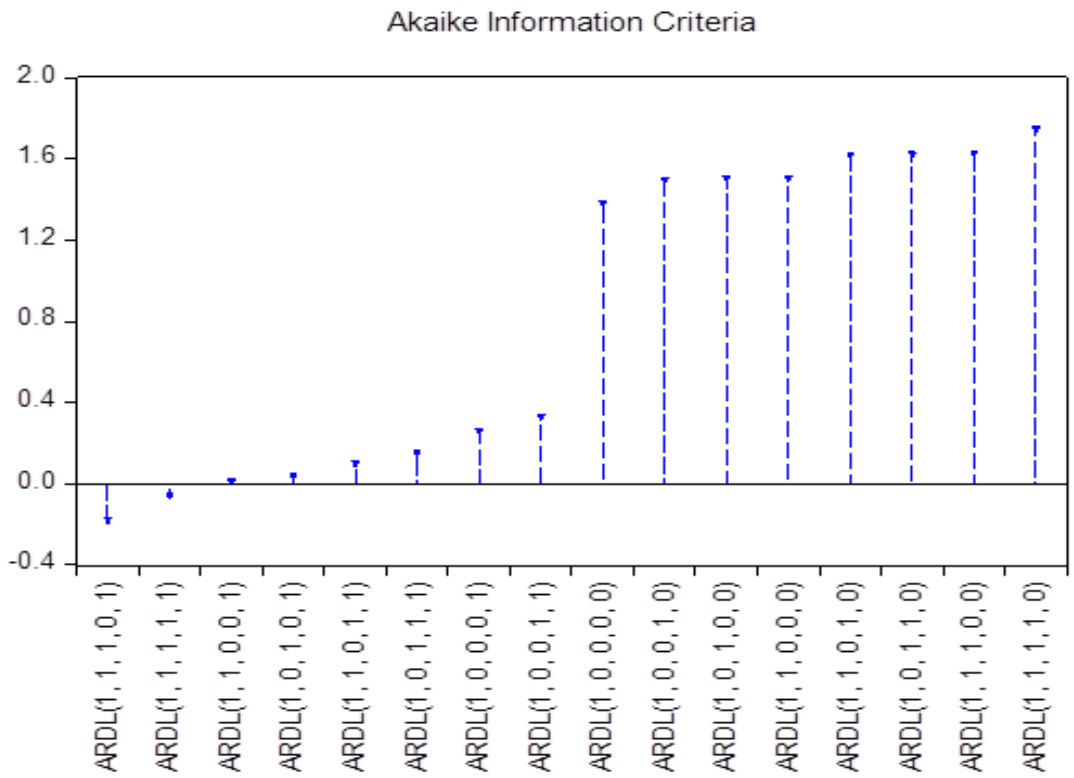
4.5.2.1. Birinci Modele İlişkin ARDL Sınır Testi Bulguları

Birinci modelde bağımlı değişken FIE, bağımsız değişkenler ATM, BYA, KD ve MD'dir. Söz konusu değişkenler kullanılarak öncelikle AIC ile değişkenlerin uygun gecikme uzunlukları belirlenmiş ve uygun ARDL modeli seçilmiştir. Ardından bağımlı değişken FIE ile bağımsız değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olup olmadığı yapılan F sınır testiyle tespit edilmiştir. Eş bütünleşme ilişkisi tespit edildikten sonra uzun dönem ilişki katsayıları tahmin edilmiş ve modelin otokorelasyon, değişen varyans, normallik ve istikrar (yapısal kırılma) varsayımları sınanmış ve model kurma sürecinde hata olup olmadığı kontrol edilmiştir. Son olarak modelin hata düzeltme katsayısına başvurularak kısa dönem ilişki katsayıları tahmin edilmiştir. Bu işlem adımlarının her birine ilişkin test sonuçları aşağıdadır.

Optimal Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi ve Uygun Modelin Seçimi

Bu aşamada bağımlı (FIE) ve bağımsız değişkenlerin (ATM, BYA, MD, KD) optimal gecikme uzunluğu AIC'e göre belirlenmiş ve analiz için en uygun model seçimi yapılmıştır. Modelde maksimum gecikme uzunluğu 1, trend spesifikasyonu sabit (constant) olarak seçilmiştir. Buna göre en uygun modelin ARDL (1,1,1,0,1) olduğu görülmüştür. Birinci model için optimal gecikme uzunluğu Şekil 4.2'de verilmiştir.

Şekil 4.2: Birinci model optimal gecikme uzunluğu

F Sınır Testi ve Eş Bütünleşme İlişkisinin Tespiti

Bu aşamada birinci modele ilişkin eş bütünleşme ilişkisini belirlemek amacıyla F sınır testi yapılmıştır. Diğer bir ifadeyle değişkenlerin tüm parametrelerinin sıfıra eşit olduğunu belirten sıfır hipotezini (H_0) test etmek için F istatistiğini hesaplanarak bir eş bütünleşme olup olmadığı belirlenmiştir. Kullanılan hipotezler aşağıdaki yer almaktadır.

H_0: $\beta 1 = \beta 2 = \beta 3 = \beta 4 = \beta k+1 = 0$ (Eş bütünleşme yoktur)

H_1: $\beta 1 \neq \beta 2 \neq \beta 3 \neq \beta 4 \neq \beta k+1 \neq 0$ (Eş bütünleşme vardır)

Yapılan sınır testi ile hesaplanan F istatistiği Pesaran, Shin ve Smith'in (2001) çalışmalarında belirttikleri anlamlılık düzeyleri ile karşılaştırılmaktadır. Söz konusu karşılaştırma ile elde edilen F istatistiği alt sınır olarak ifade edilen değerlerden küçükse sıfır hipotezi reddedilemez ve eş bütünleşmenin olmadığı kanısına varılır. Ancak hesaplanan F istatistiği üst sınır değerlerinden büyükse sıfır hipotezi reddedilerek eş bütünleşmenin olduğuna karar verilir. Şunu da belirtmek gerekir ki hesaplanan F istatistiği alt sınır ve üst sınır değerlerin arasında bir noktada kalırsa eş

bütünleşmenin varlığı ile ilgili kesin bir görüş beyan edilemeyecektir. Yapılan F sınır testi ile eş bütünleşme ilişkisinin olduğuna dair karar verildikten sonra kısa ve uzun dönem katsayı tahmini yapılır.

Tablo 4.5'te de görüldüğü üzere hesaplanan F istatistiği 14.40442 olarak bulunmuştur. Hesaplanan bu değer, tüm anlamlılık düzeylerinde üst sınır kritik değerden yani I(1)'den daha büyük olduğu için değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 4.5: F sınır testi sonucu ve kritik değerler

ARDL (1,1,1,0,1)		**%1 Anlamlılık Değerindeki Kritik Değerler**		**%5 Anlamlılık Değerindeki Kritik Değerler**		**%10 Anlamlılık Değerindeki Kritik Değerler**	
F İstatistiği	**Serbestlik Derecesi**	**I(0)**	**I(1)**	**I(0)**	**I(1)**	**I(0)**	**I(1)**
14.40442	4	4.768	6.67	3.354	4.774	2.752	3.994

ARDL (1,1,1,0,1) Modeli Uzun Dönem Katsayılarının Tahmin Edilmesi

F sınır testi ile eş bütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edildikten sonra maksimum 1 gecikme ve AIC kullanılarak ARDL (1,1,1,0,1) modeli için uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir.

Tablo 4.6: ARDL (1,1,1,0,1) modeli uzun dönem katsayıları tahmin sonuçları

Bağımlı Değişken: FIE			
Değişken	**Katsayı**	**t İstatistiği**	**P Değeri**
ATM	-0.000935	-2.615271	0.0346**
BYA	-0.297394	-1.877598	0.1025
MD	-0.041777	-0.899771	0.3981
KD	0.275554	6.572033	0.0003***

Not: (**) %5; (***) %1 anlamlılık düzeyindedir.

Tablo 4.6'dan uzun dönem katsayıları tahmin sonuçlarına bakıldığında ATM sayısı değişkeni %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayrıca ATM sayısının bağımlı değişken olan finansal istikrar endeksine etkisi negatif yönlüdür.
Kredi derinliği değişkeni ise %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olup finansal istikrar endeksine etkisi pozitif yönlüdür. Buna göre kredi derinliğindeki 1

puanlık artış uzun dönemde finansal istikrar endeksi üzerinde 0,27 puanlık bir artışa neden olmaktadır.

Modelin Varsayımlarının Test Edilmesi

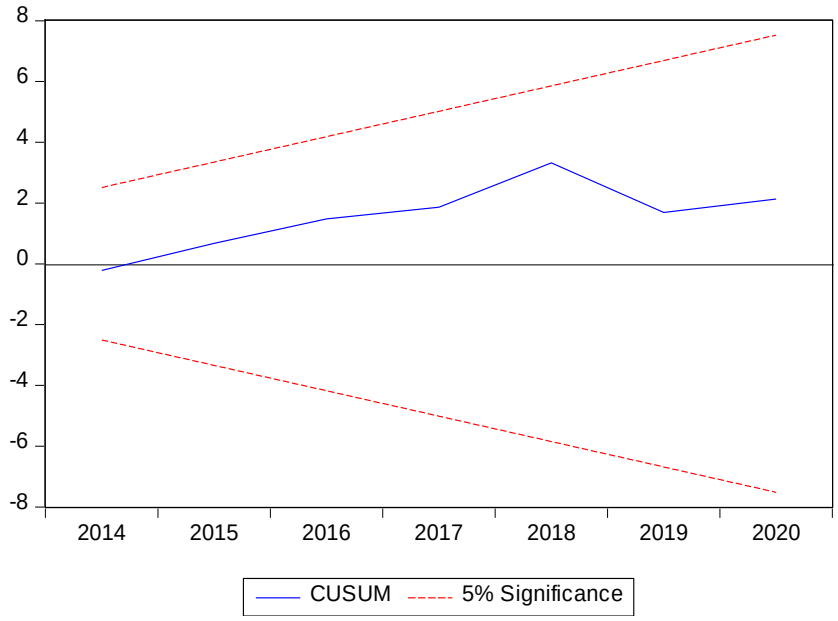
Modelin varsayımları otokorelasyon sorunu olmaması, serilerin normal dağılması, değişken varyans, spesifikasyon hatası ve yapısal kırılmanın olmaması şeklindedir. Bu doğrultuda kurulan modelde yer alan seriler arasında otokorelasyon sorunu olup olmadığı Breusch-Godfrey otokorelasyon LM testi ile kontrol edilmiş ve seriler arasında otokorelasyon sorunu olmadığı tespit edilmiştir (0.0122>0,01). Serilerin normallik sınaması ise Jarque-Bera testi ile yapılmış ve serilerin normal dağıldığı görülmüştür (0.627591>0.01). Modele ilişkin değişken varyans olup olmadığı ise Breush-Pagan-Godfrey Testi ile kontrol edilmiştir. Buna göre olasılık değerlerinin 0.01'den büyük olması modelde değişken varyans olmadığını yani modelin sabit varyanslı olduğunu göstermektedir. Modelin kurulmasında herhangi bir spesifikasyon hatası olup olmadığı ise Ramsey Reset Testi ile sınanmış ve F istatistiği olasılık değerinin 0.01'den büyük olması nedeniyle modelde spesifikasyon hatası olmadığı kabul edilmiştir (Tablo 4.7).

Tablo 4.7: Otokorelasyon, normal dağılım, değişen varyans, model spesifikasyon sonucu

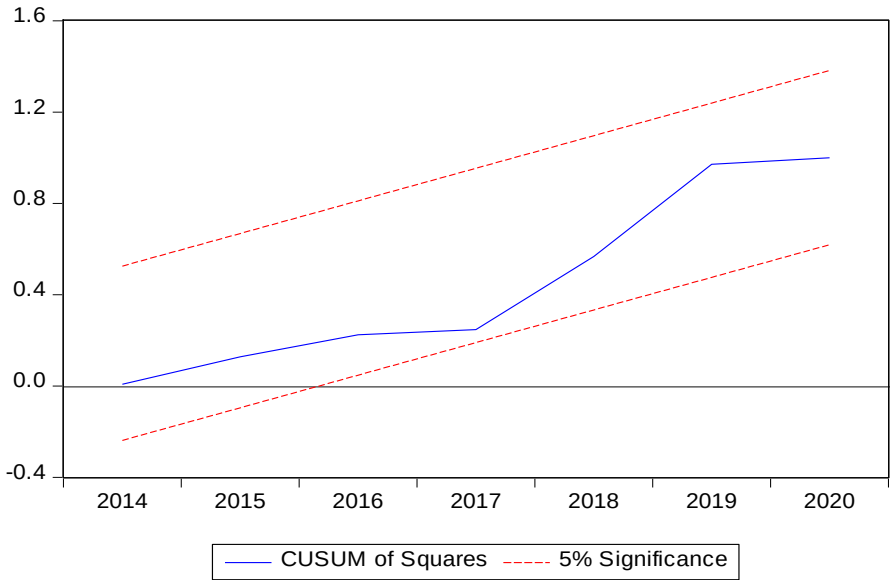
Breusch-Godfrey Otokorelasyon LM testi			
F İstatistik Değeri	3.884785	**Chi^2 Olasılık Değeri**	0.0122
R^2 Gözlem Değeri	6.288104		
Jarque-Bera Normallik Testi			
Jarque-Bera	0.931732	**p değeri**	0.627591
Breush-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi			
F İstatistik Değeri		**R^2 Gözlem Değeri**	
Hesaplanan	**Olasılık**	**Hesaplanan**	**Olasılık**
1.017820	0.4973	8.603627	0.3768
Ramsey Reset Testi F İstatistiği			
F İstaistiği		**t İstatistiği**	
Hesaplanan	**Olasılık**	**Hesaplanan**	**Olasılık**
0.174245	0.6909	0.417427	0.6909

Son olarak CUSUM ve CUSUM-Q grafiğinden tahmin edilen parametrelerin istikrarı kontrol edilmiştir. Şekil 4.3 ve Şekil 4.4'e göre tahmin edilen parametreler %5 anlamlılık düzeyinde istikrarlıdır, diğer bir deyişle yapısal kırılma bulunmamaktadır.

Şekil 4.3: CUSUM testi sonucu

Şekil 4.4: CUSUM-Q testi sonucu

ARDL (1,1,1,0,1) Modeli Kısa Dönem Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Varsayımların geçerli olup olmadığının kontrol edilmesi ile ulaşılan sonuçlardan sonra modelin kısa dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Buna göre CointEg(-1) yani hata düzeltme katsayısı -1.668111 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca modelin doğru çalıştığı da hata düzeltme modelinin istatistiksel olarak anlamlı ve katsayı değerinin negatif olmasından anlaşılmıştır.

Hata düzeltme katsayısının 1'den büyük olması doğrudan denge yoluna tekdüze şekilde yaklaşmak yerine, hata düzeltme sürecinin uzun dönem değeri etrafında bir sönümleme şeklinde dalgalandığını göstermektedir. Bu süreç tamamlandığında ise denge yoluna yakınsama hızlanmaktadır (Narayan ve Smyht, 2006, s. 339). Buna göre finansal istikrar endeksi uzun dönem değeri etrafında bir sönümleme şeklinde dalgalanmakta ve süreç tamamlandığında denge yoluna yakınsaması hızlanmaktadır. Geri dönme süresi ise 1/|-1.668111| formülünden 0.59 yıl olarak bulunur. Bu durumda finansal istikrar endeksi yıl içerisinde uzun dönem dengesine gelmektedir.

Tablo 4.8: ARDL (1,1,1,0,1) modeli kısa dönem katsayıları tahmin sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Sapma	t-İstatistik	Olasılık
C	-0.629992	0.075413	-8.353880	0.0001
D(ATM)	-0.000737	0.000310	-2.372605	0.0494**
D(BYA)	0.044998	0.170070	0.264582	0.7990
D(KD)	-0.079361	0.034549	-2.297044	0.0552*
CointEq(-1)	-1.668111	0.156800	-10.63849	0.0000

Not: (*) %10; (**) %5 anlamlılık düzeyindedir.

Kısa dönem katsayıları incelendiğinde ATM sayısı %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı olup ATM sayısındaki 100.000 adetlik bir artış kısa dönemde finansal istikrar endeksinde 73 puanlık bir azalışa neden olmaktadır. Kredi derinliğindeki 10 puanlık bir artış kısa dönemde finansal istikrar endeksinde 0,79 puanlık bir azalışa yol açmaktadır.

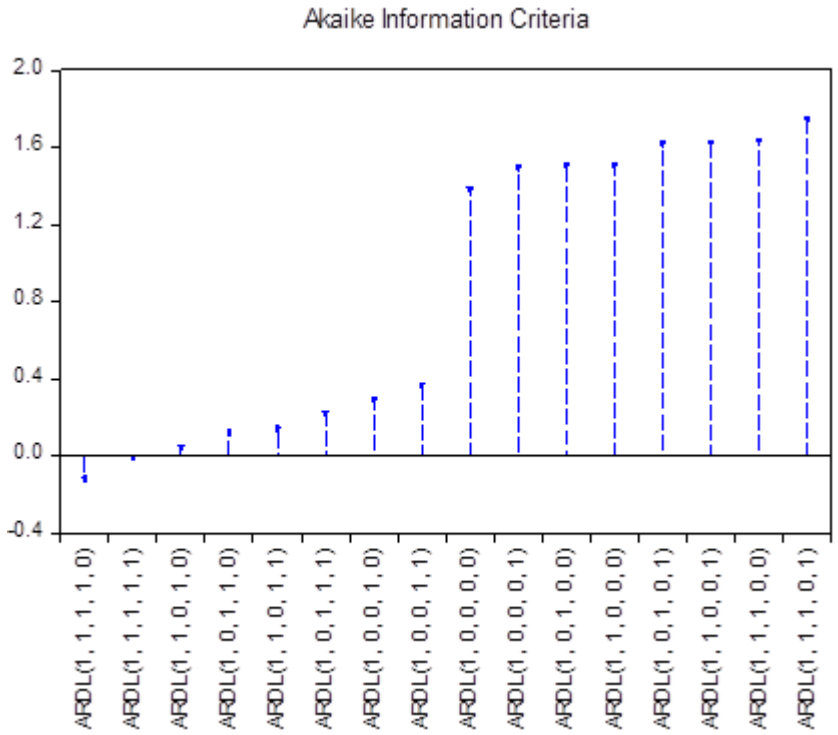
Yapılan ARDL sınır testi sonuçlarına göre kısa ve uzun dönemde ATM sayısı ve kredi derinliği ile finansal istikrar endeksi arasında eş bütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Bu ilişki kısa dönemde her iki bağımsız değişken için negatif yönlüdür. Ancak uzun dönemde ATM sayısı ile finansal istikrar endeksi arasındaki ilişki negatif, kredi derinliği ile finansal istikrar arasındaki ilişki pozitif yönlüdür.

4.5.2.2. İkinci Modele İlişkin ARDL Sınır Testi Bulguları

Çalışmanın bundan sonraki kısmında ise bağımlı değişken FIE ve bağımsız değişkenler ATM, BYO, MD, KD'dir. Değişkenlerin optimal gecikme uzunluğu AIC'e göre belirlenmiş ve analiz için en uygun model seçimi yapılmıştır.

Modelde maksimum gecikme uzunluğu 1, trend spesifikasyonu sabit (constant) olarak seçilmiştir. Buna göre en uygun modelin ARDL(1,1,1,1,0) olduğu görülmüştür. Birinci model için optimal gecikme uzunluğu Şekil 4.5'te verilmiştir.

Şekil 4.5: İkinci model optimal gecikme uzunluğu

F Sınır Testi ve Eş Bütünleşme İlişkisinin Tespiti

Bu aşamada ikinci modele ilişkin eş bütünleşme ilişkisini belirlemek amacıyla F sınır testi yapılmıştır. Diğer bir ifadeyle değişkenlerin tüm parametrelerinin sıfıra eşit olduğunu belirten sıfır hipotezini (H_0) test etmek için F istatistiğini hesaplanarak bir eş bütünleşme olup olmadığı belirlenmiştir. Kullanılan hipotezler aşağıdaki yer almaktadır.

H_0: $\beta 1 = \beta 2 = \beta 3 = \beta 4 = \beta k+1 = 0$ (Eş bütünleşme yoktur)

H_1: $\beta 1 \neq \beta 2 \neq \beta 3 \neq \beta 4 \neq \beta k+1 \neq 0$ (Eş bütünleşme vardır)

Yapılan sınır testi ile hesaplanan F istatistiği Pesaran, Shin ve Smith'in (2001) çalışmalarında belirttikleri anlamlılık düzeyleri ile karşılaştırılmaktadır. Söz konusu karşılaştırma ile elde edilen F istatistiği alt sınır olarak ifade edilen değerlerden

küçükse sıfır hipotezi reddedilemez ve eş bütünleşmenin olmadığı kanısına varılır. Ancak hesaplanan F istatistiği üst sınır değerlerinden büyükse sıfır hipotezi reddedilerek eş bütünleşmenin olduğuna karar verilir. Şunu da belirtmek gerekir ki hesaplanan F istatistiği alt sınır ve üst sınır değerlerin arasında bir noktada kalırsa eş bütünleşmenin varlığı ile ilgili kesin bir görüş beyan edilemeyecektir. Yapılan F sınır testi ile eş bütünleşme ilişkisinin olduğuna dair karar verildikten sonra kısa ve uzun dönem katsayı tahmini yapılır.

Tablo 4.9'da da görüldüğü üzere hesaplanan F istatistiği 13.51280 olarak bulunmuştur. Hesaplanan bu değer, tüm anlamlılık düzeylerinde üst sınır kritik değerden yani I(1)'den daha büyük olduğu için değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Tablo 4.9: F sınır testi sonucu ve kritik değerler

ARDL (1,1,1,1,0)		**%1 Anlamlılık Değerindeki Kritik Değerler**		**%5 Anlamlılık Değerindeki Kritik Değerler**		**%10 Anlamlılık Değerindeki Kritik Değerler**	
F İstatistiği	**Serbestlik Derecesi**	**I(0)**	**I(1)**	**I(0)**	**I(1)**	**I(0)**	**I(1)**
13.51280	4	4.768	6.67	3.354	4.774	2.752	3.994

ARDL (1,1,1,1,0) Modeli Uzun Dönem Katsayılarının Tahmin Edilmesi

F sınır testi ile eş bütünleşme ilişkisinin varlığı tespit edildikten sonra maksimum 1 gecikme ve AIC kullanılarak ARDL (1,1,1,1,0) modeli için uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir.

Tablo 4.10: ARDL (1,1,1,1,0) modeli uzun dönem katsayıları tahmin sonuçları

Bağımlı Değişken: FIE			
Değişken	**Katsayı**	**t İstatistiği**	**P Değeri**
ATM	-0.000905	-2.374982	0.0492**
BY0	0.016970	1.768216	0.1203
MD	0.280574	6.258927	0.0004***
KD	-0.047083	-0.891109	0.4025

Not: (**) %5; (***) %1 anlamlılık düzeyindedir.

Tablo 4.10'da yer alan uzun dönem katsayıları tahmin sonuçlarına bakıldığında ATM sayısı değişkeni %5 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayrıca ATM sayısının bağımlı değişken olan finansal istikrar endeksine etkisi negatif yönlüdür. Bu sonuç, ATM sayısındaki 100.000 adetlik bir artışın uzun dönemde finansal istikrar endeksi üzerinde 90 puanlık bir azalışa neden olduğunu göstermektedir. Mevduat derinliği değişkeni ise %1 anlamlılık düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olup finansal istikrar endeksine etkisi pozitif yönlüdür. Buna göre mevduat derinliğindeki 1 puanlık artış uzun dönemde finansal istikrar endeksi üzerinde 0.28 puanlık bir artışa neden olmaktadır.

Modelin Varsayımlarının Test Edilmesi

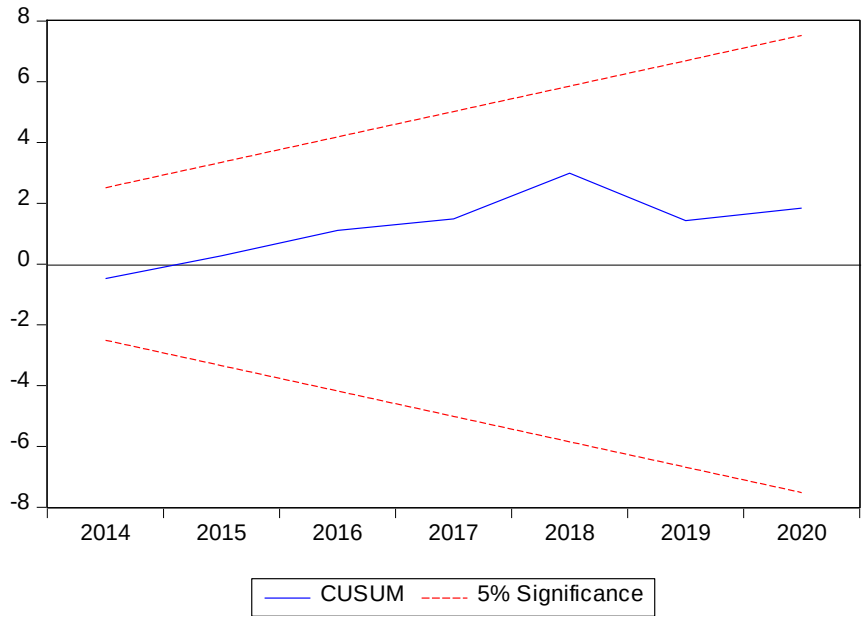
Modelin varsayımları otokorelasyon sorunu olmaması, serilerin normal dağılması, değişken varyans, spesifikasyon hatası ve yapısal kırılmanın olmaması şeklindedir. Modele Breusch-Godfrey otokorelasyon LM testi uygulanmış ve seriler arasında otokorelasyon sorunu olmadığı tespit edilmiştir (0.0230>0,01). Ayrıca serilerin normallik sınaması Jarque-Bera testi yapılmış ve serilerin normal olduğu görülmüştür (0.681158>0.01). Modele ilişkin değişken varyans olup olmadığı ise Breush-Pagan-Godfrey Testi ile kontrol edilmiştir. Buna göre olasılık değerlerinin 0.01'den büyük olması modelde değişken varyans olmadığını yani modelin sabit varyanslı olduğunu göstermektedir. Modelin kurulmasında herhangi bir spesifikasyon hatası olup olmadığı ise Ramsey Reset Testi ile sınanmış ve F istatistiği olasılık değerinin 0.01'den büyük olması nedeniyle modelde spesifikasyon hatası olmadığı kabul edilmiştir.

Tablo 4.11: Otokorelasyon, normal dağılım, değişen varyans, model spesifikasyon sonucu

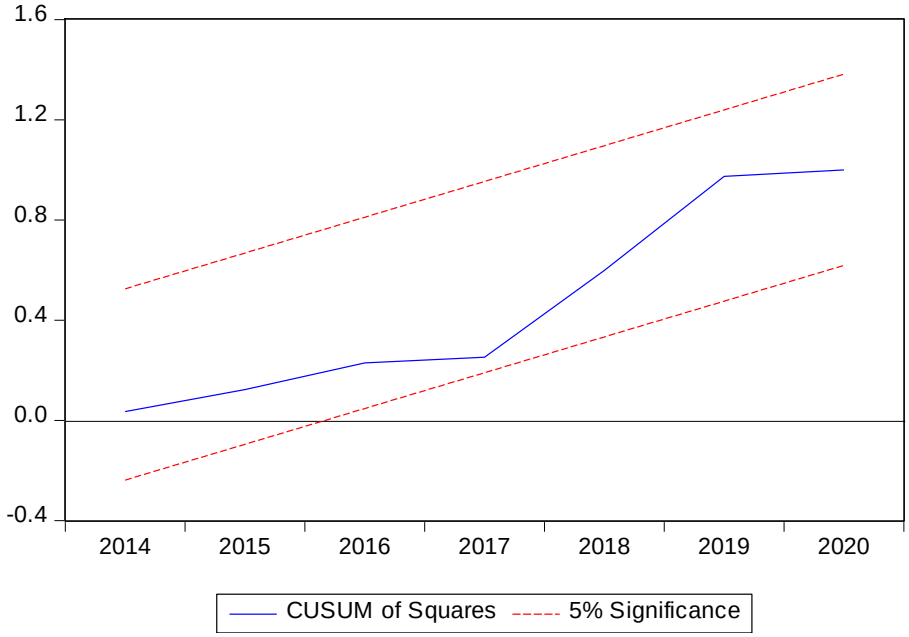
Breusch-Godfrey Otokorelasyon LM testi			
F İstatistik Değeri	2.863034	**Chi^2 Olasılık Değeri**	0.0230
R^2 Gözlem Değeri	5.168495		
Jarque-Bera Normallik Testi			
Jarque-Bera	0.767921	**p değeri**	0.681158
Breush-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi			
F İstatistik Değeri		**R^2 Gözlem Değeri**	
Hesaplanan	**Olasılık**	**Hesaplanan**	**Olasılık**
0.911105	0.5555	8.161713	0.4178
Ramsey Reset Testi F İstatistiği			
F İstaistiği		**t İstatistiği**	
Hesaplanan	**Olasılık**	**Hesaplanan**	**Olasılık**
0.009604	0.9251	0.098001	0.9251

Son olarak CUSUM ve CUSUM-Q grafiğinden tahmin edilen parametrelerin istikrarı kontrol edilmiştir. Şekil 4.6 ve Şekil 4.7'ye göre tahmin edilen parametreler %5 anlamlılık düzeyinde istikrarlıdır, diğer bir deyişle yapısal kırılma bulunmamaktadır.

Şekil 4.6: CUSUM test sonucu

Şekil 4.7: CUSUM-Q test sonucu

ARDL (1,1,1,1,0) Modeli Kısa Dönem Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Varsayımların geçerli olup olmadığının kontrol edilmesiyle ulaşılan sonuçlardan sonra modelin kısa dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Buna göre CointEg(-1), yani hata düzeltme katsayısı -1.673385 olarak hesaplanmıştır. Ayrıca modelin doğru çalıştığı da hata düzeltme modelinin istatistiksel olarak anlamlı ve katsayı değerinin negatif olmasından anlaşılmıştır. Hata düzeltme katsayısının 1'den büyük olması doğrudan denge yoluna tekdüze şekilde yaklaşma şeklinde değil, hata düzeltme sürecinin uzun dönem değeri etrafında bir sönümleme şeklinde dalgalandığını göstermektedir. Bu süreç tamamlandığında ise denge yoluna yakınsama hızlanmaktadır (Narayan ve Smyht, 2006: 339). Buna göre finansal istikrar endeksi uzun dönem değeri etrafında bir sönümleme şeklinde dalgalanmakta ve süreç tamamlandığında denge yoluna yakınsaması hızlanmaktadır. Geri dönme süresi ise 1/|-1.673385| formülünden 0.59 yıl olarak bulunur. Bu durumda finansal istikrar endeksi yıl içerisinde uzun dönem dengesine gelmektedir.

Tablo 4.12: ARDL (1,1,1,1,0) modeli kısa dönem katsayıları tahmin sonuçları

Değişken	Katsayı	Standart Sapma	t-İstatistik	Olasılık
C	-3.034514	0.299493	-10.13217	0.0000
D(ATM)	-0.000637	0.000318	-2.006448	0.0848*
D(BYO)	0.000171	0.008362	0.020454	0.9843
D(KD)	-0.073275	0.035297	-2.075938	0.0765*
CointEq(-1)	-1.673385	0.162402	-10.30398	0.0000

Not: (*) %10 anlamlılık düzeyidir.

Tablo 4.12'de yer alan kısa dönem katsayıları incelendiğinde ATM sayısı %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olup ATM sayısındaki 100.000 adetlik bir artış kısa dönemde finansal istikrar endeksinde 63 puanlık bir azalışa neden olmaktadır. Kredi derinliği değişkeni de %10 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Buna göre kredi derinliğindeki 10 puanlık bir artış kısa dönemde finansal istikrar endeksinde 0,73 puanlık bir azalışa yol açmaktadır.

Yapılan ARDL sınır testi sonuçlarına göre uzun dönemde ATM sayısı ve mevduat derinliği ile finansal istikrar endeksi arasında eş bütünleşme ilişkisi bulunmaktadır. Bu ilişki her iki bağımsız değişken için de negatif yönlüdür.

Tablo 4.13: Birinci ve ikinci modele ilişkin ARDL sınır testi sonuç özeti

Birinci Model Uzun Dönem İlişkisi (FIE ATM BYA MD KD)		
Bağımlı Değişken	**Bağımsız Değişken**	**İlişki Yönü**
FIE	ATM	Negatif
	KD	Pozitif
Birinci Model Kısa Dönem İlişkisi (FIE ATM BYA MD KD)		
Bağımlı Değişken	**Bağımsız Değişken**	**İlişki Yönü**
FIE	ATM	Negatif
	KD	Negatif
İkinci Model Uzun Dönem İlişkisi (FIE ATM BYO MD KD)		
FIE	ATM	Negatif
	MD	Pozitif
İkinci Model Kısa Dönem İlişkisi (FIE ATM BYO MD KD)		
Bağımlı Değişken	**Bağımsız Değişken**	**İlişki Yönü**
FIE	ATM	Negatif
	KD	Negatif

Karar: Bağımsız değişkenlerin korelasyonu hesaplanmış ve BYA ile BYO arasında çok yüksek ilişki ($r>0.90$) olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle çalışmada iki ayrı model kurulmuştur. İlk modelin ARDL sınır testi sonucunda uzun dönemde ATM sayısı ile finansal istikrar endeksi arasında negatif yönlü, kredi derinliği ile finansal istikrar endeksi arasında pozitif yönlü ilişki bulunmuştur. Kısa dönemde ise ATM sayısı ve kredi derinliği ile finansal istikrar arasında negatif yönlü ilişki olduğu görülmüştür.

İkinci modelin ARDL sınır testi sonucunda uzun dönemde ATM sayısı ile finansal istikrar endeksi arasında negatif, mevduat derinliği ile finansal istikrar endeksi arasında pozitif yönlü ilişki olduğu tespit edilmiştir. Ancak kısan dönem katsayılarına bakıldığında ATM sayısı ve kredi derinliği ile finansal istikrar endeksi arasında negatif yönlü ilişki olduğu görülmüştür.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Finansal içerme, toplumu oluşturan her kesimin finansal sisteme erişebilmesini ve sistemde yer alan finansal araçları kullanabilmesini ifade etmektedir. Bu tanımlamadan yola çıkarak finansal sistemin kapsayıcılığının artması ile herkes için finansal adaletin sağlanacağı da açıktır. Öte yandan finansal içerme düzeyinin yüksek olması finansal sistem tarafından dışlanan kesimin azaldığını da göstermektedir. Elbette ki bu durum finansal sistem içinde yer alana aktörlerin aracılık fonksiyonunu artıracak, birikimlerin yatırıma dönüşmesi yoluyla ekonomik büyüme ivme kazanacak ve bireylerin refah düzeyinde artış yaşanacaktır. Bir döngü hareketiyle refah düzeyi artan bireyler birikimleri ve diğer finansal işlemleri ile yine finansal sistemi besleyecek, istikrarın sağlanmasına ve sürdürülmesine katkı sunacaktır. Bu nedenle finansal piyasaların otoriteleri ve hükümetler finansal içerme düzeyinin artırılması hususunda çeşitli kararlar ve aksiyonlar almıştır. Ancak teorik olarak açılanan bu hususun bilimsel açıdan anlamlı kabul edilebilmesi için ampirik yöntemlerle test edilmelidir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı Irak özelinde finansal içerme ile finansal istikrar arasındaki ilişkinin tespit edilmesi şeklinde tasarlanmıştır. Irak için 2004-2020 dönemine ilişkin kanıtlar sunmaya çalışan bu çalışmada söz konusu ilişkinin varlığı ARDL sınır testi ile ortaya konmuştur.

Finansal sistemin istikrarını makroekonomik göstergeler, bankacılık sektörü göstergeleri ve sermaye piyasalarına ilişkin göstergelerle ölçmek mümkündür. Bu nedenle yapılan bu çalışmada finansal istikrarı temsil eden bu üç ana gösterge kullanılmıştır. Her bir ana gösterge için hangi değişkenlerin ele alınacağına karar verilirken Al-Humairi vd. (2020)'nin finansal içermenin finansal istikrarı artırmadaki etkisini incelediği çalışmalarından yararlanılmış ve söz konusu çalışmada kullanılan değişkenler referans alınarak yeniden yapılandırılmıştır. Çalışmada makroekonomik göstergeleri temsilen GSYİH büyüme oranı (GDP), çekirdek enflasyon oranı (INF), cari işlemler dengesi (CI) olmak üzere üç adet değişken kullanılmıştır. Yine çalışmada bankacılık sektörü göstergelerini temsilen sermaye yeterlilik oranı (SYR), aktif kalitesi (AK), likidite oranı (LIK) ve karlılık oranı (KAR) olmak üzere 4 adet; sermaye piyasası göstergelerini temsilen de hisse senetlerinin piyasa değerinin GSYİH'ya oranı (PD) ve dolaşım (işlem) hacmi (DH) olmak üzere 2 adet değişken kullanılmıştır. Bu

değişkenler objektif şekilde belirlenerek farklı ağırlıklarla birbirine bağlanmış ve Irak için finansal istikrar seviyesi (FIE) diğer bir ifadeyle skoru belirlenmiştir. Bu şekilde hesaplanan FIE, çalışmanın bağımlı değişkenini oluşturmaktadır.

Çalışmanın bağımsız değişkeni ise finansal içerme göstergeleri olan ATM sayısı (ATM), bankacılık yaygınlığı (BYA), bankacılık yoğunluğu (BYO), kredi derinliği (KD), mevduat derinliği (MD)'dir. Analize başlamadan önce bağımsız değişkenler arasındaki korelasyona bakılmış ve BYA ile BYO arasında çok yüksek korelasyon tespit edildiğinden analiz için iki ayrı model kurulmuştur. Birinci model; ATM, BYA, KD ve MD değişkenlerinden oluşurken ikinci model; ATM, BYO, KD ve MD değişkenlerinden oluşmaktadır.

Değişkenler belirlendikten sonra analize dahil edilecek bağımlı ve bağımsız değişkenlerin durağanlığı test edilmiştir. Zira çalışmada ARDL sınır testi yaklaşımının uygulanabilmesi için değişkenlerin durağan olması ön koşulu bulunmaktadır. Değişkenlerin durağan olup olmadığı, durağan ise hangi seviyede durağan oldukları PP ve ADF birim kök testleri ile sınanmıştır. Test sonucunda sıfır hipotezi reddedilmeyerek değişkenlerin düzeyde ya da birinci farkta durağan olduğu yani değişkenlerde birim kök olmadığı kabul edilmiştir. ARDL yöntemine göre incelenen değişkenlerin tamamının aynı düzeyde durağanlaşmasına gerek olmadığından ARDL yönteminin uygulanma koşullarına göre tüm değişkenler modele girmeye uygundur.

Birim kök testinden sonra her iki model için de ARDL sınır testi uygulanmıştır. ARDL sınır testinin ilk adımında model için optimal gecikme uzunluğu ve uygun ARDL modeli AIC'e göre belirlenmiştir. İkinci adımda ise FIE ile bağımsız değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisi olup olmadığı F sınır testi ile sınanmıştır. Hesaplanan F istatistiği değerleri her iki modelde de eş bütünleşme ilişkisi olduğunu göstermiştir. Üçüncü adımda ise modellerin uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Birinci modelin uzun dönem katsayıları tahmin sonuçlarına göre ATM sayısının bağımlı değişken olan finansal istikrar endeksine etkisi negatif yönlüdür. İkinci modelin uzun dönem katsayı tahmin sonuçlarında da ATM sayısı ile finansal istikrar endeks arasındaki ilişkinin negatif yönlü olduğu görülmüştür. Her iki modelin uzun dönem katsayı tahminiyle ulaşılan bu sonuç, operasyonel maliyetleri düşüren ATM'lerin

çeşitli yerlere konumlandırılmasının şubelere ciddi bir maliyet yüklemesine ve yapılan bu teknoloji yatırımına bağlı olarak banka karlılığında görülen azalma ile açıklanabilir. Zira cihazın satın alınma maliyetleri dışında bankalara yüklediği çok çeşitli maliyetler de bulunmaktadır. Örneğin müşterilerin ihtiyaç duyabileceği yerlere konumlandırılan ATM'lerin sorunsuz ve kesintisiz şekilde hizmet verebilmesi için dönemsel bakım ve onarımlarının zamanında yapılması gerekmektedir. Şube binası dışında farklı yerlere kurulan cihazlar için bankalar ayrıca kira bedeli de ödemektedir. Elbette müşterilerin güvenli şekilde işlem yapabilmesi için ATM'lerin kamera sistemine ve sağlam bir teknolojik alt yapıya da sahip olması önemlidir. Bununla beraber ATM cihazlarının aktif kullanılması amacıyla portföydeki müşterilere yapılan kart dağıtımlarına ve çıkarılan her bir karta ilişkin maliyet de bankaya yüklenmektedir. Yapılan tüm bu maliyetlerin getiriye dönüşmesi için ise çok sayıda müşterinin ATM'leri kullanması ve kurulan ATM'lerin atıl kalmaması gerekmektedir. Dolayısıyla ATM'ler için konum belirleme sürecinin iyi yönetilmesi, ATM kurulumunun müşterilerin yoğunluğuna, muhtemel kullanım miktarına göre yapılması ve müşterilerin bu cihazları kullanmasına yönelik çeşitli çalışmaların yürütülmesi bankaların karlılığı açısından önem arz etmektedir. Aksi takdirde ATM sayısındaki artış, bankaların karlılığındaki azalmayla beraber finansal istikrar seviyesini düşürmektedir.

Birinci modelin uzun dönem katsayı tahmin sonucuna göre kredi derinliğinin finansal istikrar endeksine etkisi pozitif yönlüdür. Gerçekten de özel sektöre kullandırılan krediler reel sektörün ticari faaliyetlerini ya da bina, tesis vb. yenileme, inşa etme gibi girişimlerini finanse ettiğinden kredi derinliğindeki artış finansal istikrar seviyesini artırmaktadır. Nitekim kullanılan krediler yatırıma dönüşmekte ve en son yine bankaya fon olarak dönmektedir. Bu da bankaların kaydi para yaratma kabiliyetini artırmaktadır. Böylece bankalar daha fazla kredi kullandırarak faiz gelirlerini ciddi düzeyde artırabilmektedir. İkinci modelin uzun dönem katsayı tahmin sonuçları ise mevduat derinliği ile finansal istikrar endeksi arasında pozitif yönlü ilişki olduğunu göstermiştir. Esas fonksiyonu mevduat toplamak ve kredi vermek olan bankaların gelir kalemleri içerisinde faiz gelirleri önemli bir yer tutmaktadır. Zira bankalar topladığı mevduatlarla doğru orantılı şekilde kredi kullandırmaktadır. Bu da mevduat hacminin artmasıyla daha fazla finansman desteği verebileceğini ve faiz gelirlerini artırabileceğini göstermektedir. Öte yandan mevduat hacminin artması yeni açılan

hesaplar ya da portföye katılan yeni müşteriler nedeniyle de olabilmektedir. Bu durumda bankalar çapraz satış taktiğiyle tüm mevduat müşterilerine farklı ürün ve hizmet kullandırabilmekte ve gelirlerini artırabilmektedir. Son olarak belirtmek gerekir ki bankaların topladığı mevduatın ve verdiği kredinin büyüklüğü sisteme duyulan güveni ve bankacılık sektörünün itibarının işaretidir. Tüm bunlar bir bütün olarak düşünüldüğünde bankacılık sektöründeki bu iyimser havanın finansal istikrarı da besleyeceği açıktır.

Son olarak her iki modelin kısa dönem katsayısı tahmin edilmiş ve ortak bir sonuca ulaşılmıştır. İki modelde de kısa dönemde ATM sayısı ile finansal istikrar arasında negatif yönlü ilişki bulunmaktadır. Bu sonuç, uzun dönem ilişkisine benzer şekilde ATM'lerle ilgili muhtelif maliyetlerden kaynaklanabilir. Yine her iki modelde kısa dönemde kredi derinliği ile finansal istikrar arasında negatif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Bunu personel dikkatsizliği, mali istihbarat hataları, asimetrik enformasyon gibi sorunlara bağlı olarak bankaların kullandırdığı kredilerde geri dönmeme riskine maruz kalmasıyla açıklamak mümkündür. Bankacılık sektöründe artan sorunlu kredi miktarı ve bu krediler için ayrılan karşılıklar bankaların finansal yapısını olumsuz etkileyecek ve sektörün sağlamlığını zedeleyecektir. Bu durumda kısa dönemde artan kredi derinliğinin finansal istikrar üzerinde geri itici bir etkisi olduğu ifade edilebilir.

Uzun yıllar savaş, çatışma gibi ekonomik ve sosyal deformasyonlara yol açan olaylara maruz kalan Irak'ta güven ve güvenliğin azaldığı göz önünde bulundurulursa finansal sistemini daha istikrarlı hale getirebilmesi için öncelikle kaybedilenleri inşa etmesi ve finansal içerme unsurlarına ağırlık vermesi önem arz etmektedir. Bunun için Irak'ın özellikle bankacılık sistemi sağlam olan komşu ülkelerinden destek alması ve bu ülkelerde uygulanan politikaları ya da stratejileri öğrenmesi finansal sistemine katkı sağlayacaktır. Bununla beraber çalışma ele alınan yıllardan biri olan 2020'de tüm dünyaya yayılan ve ırak 'ta etkisi görken covit_19'un etkileri de görülmüştür. Zira söz konusu virüs pandemi olarak ilan edilmiş ve ülkeler çeşitli kısıtlamalara gitmiştir. Bu durum bireylerin refahını bozduğu gibi ülkelerin ekonomik ve finansal sisteminde bozulmalara yol açmıştır.

KAYNAKÇA

Aduda, J. ve Kalunda, E. (2012). Financial Inclusion and Financial Sector Stability with Reference to Kenya: A Review of Literature. *Journal of Applied Finance and Banking*, 2(6), 95. Erişim adresi: http://www.scienpress.com/Upload/JAFB/Vol%202_6_8.pdf.

Afşar, A. (2007). Finansal gelişme ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (36), 188–98. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/pub/mufad/issue/35607/395635.

Ahamed, M. M. ve Sushanta K. M. (2019). Is Financial ınclusion good for bank stability? International evidence. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 157, 403–27. Erişim adresi: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0167268117302056?casa_token=CLjt3CvCNs8AAAAA:5tviukeoa1AYPRVYsWl6QItZDLvJjQ29QQxktbxtcO7b8djIuoAVy4A45g539jsZKJFc_TSfdV5A.

Ahmed, A. A. A. ve Al-Nuaimi, Z. A. (2022). The effect of financial depth in promoting financial inclusion in some Arab countries. *Tikrit Journal of Administration and Economics Sciences*, 18(57 part 1). Erişim adresi: https://www.iasj.net/iasj/download/0e6b67e28835eb84.

Ahmed, S. M. ve Ansari, M. I. (1998), Financial sector development and economic growth: The south- asian experience. *Journal of Asian Economics*, 9(3), 503-517. Erişim adresi: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1049007899801006.

Akalin, G., Özbek, R. İ., ve Çifçi, İ. (2018). Türkiye'de gelir dağılımı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 20(4), 59-76. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/564028 .

Akgül, Y., Çamlıbel, F., ve Şengönül, A. (2019). Türkiye'de kamu, yabancı ve özel sermayeli bankaların sermaye yeterlilik oranlarının kredi arzı

üzerine etkisi: Bulanık regresyon örneği. *Journal of International Management Educational and Economics Perspectives,* 7(2), 139-150. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/898450.

Al-Humairi, G. T. M., DubaiAbdulmahdiAl-Jubouri, A., ve Mahmood, E. A. (2020). The effect of fınancıal ınclusıon on enhancıng fınancıal stabılıty ın ıraq for the perıod (2004-2018). *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology*, 17(6), 10189-10203. Erişim adresi: https://archives .palarch.nl/index.php/jae/article/view/2585.

Ali, Ş. (2006). Asimetrik bilgi-finansal kriz ilişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* (14). Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/ en/download/article-file/55349

Allen, W. A. ve Geoffrey W. (2006). Defining and achieving financial stability. *Journal Of Financial Stability,* 2(2), 152–72. Erişim adresi: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1572308906000209? casa_token=eMRRJeo8b_0AAAAA:_6PAPMRa-FNpZ5u-VKUiEVmi YmrwW_LlTdLel0XuYgDCm2FlRzYXt0qYHdwDcCZVadBmvmFw Bfx .

Alper, Ç. ve Yıldırım, F. (2020). Finansal tabana yayılma değişkenlerinin demografik özelliklere göre incelenmesi. *The Journal of International Scientific Researches,* 5(3), 348-367. Erişim adresi: https://dergipark. org.tr/en/download/article-file/1282455.

Al-Smadi, M. O. (2018). The role of financial ınclusion in financial stability: Lesson from jordan. *Banks and Bank Systems*, 13(4), 31–39. Erişim adresi: https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=741786.

Anderloni, L. ve Vandone. (2007). Financial Services Provision and Prevention of Financial Exclusion. Erişim adresi: https://air.unimi.it/ handle/2434/44241.

Atkinson, A. ve Flore-Anne, M. (2013). Promoting Financial Inclusion through Financial Education: OECD/INFE Evidence, Policies and Practice. Erişim adresi: https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment

/promoting-financial-inclusion-through-financial-education_5k3xz6m88smp-en.

Barik, R., & Pradhan, A. K. (2021). Does financial inclusion affect financial stability: Evidence from BRICS nations?. *The Journal of Developing Areas*, 55(1). Erişim adresi: https://muse.jhu.edu/article/766455/summary

BDDK, (2008). ABD Mortgage krizi. *BDDK Çalışma Tebliği*. Sayı 3: 1-107. Erişim adresi: https://www.bddk.org.tr/Duyuru/EkGetir/325?ekId=327

BDDK, (2014). Yıllık faaliyet raporu. Erişim adresi: https://www.bddk.org.tr/KurumHakkinda/EkGetir/5?ekId=5

Belen, M. ve Hüseyin K. (2016). Finansal gelişme ve yoksulluğun azalması arasındaki ilişki: Ampirik bir inceleme. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 16(1), 125–41. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/pub/basbed/article/455783.

Berger, A. N., Klapper, L. F., ve Turk-Ariss, R. (2017). Bank competition and financial stability. In Handbook of competition in banking and finance. *Edward Elgar Publishing*. Erişim adresi: https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/6794/WPS4696.pdf;sequence=1

Beyaz, Z. (2019). Ekonomi politik perspektiften finansallaşma ve finansallaşma sürecinde dijital teknolojilerin yeri. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi,* 19(38), 99–117. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/844668.

Borio, C. E. ve Drehmann, M. (2009). Towards an Operational Framework for Financial Stability:'fuzzy'measurement and Its Consequences. Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1458294.

Bozkurt, E. ve Altıner A. (2018). Finansal erişimin belirleyicileri. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8(16), 295–308. Erişim adresi: http://busbed.bingol.edu.tr/en/download/article-file/545837

Bozkurt, İ. ve Karakuş, R. (2020). Finansal içerme-ekonomik gelişmişlik ilişkisi: Dünya geneli için ampirik bir inceleme. *Third Sector Social Economic Review*, 55(3), 1504-1523. Erişim adresi: https://www.proquest.com/docview/2478113988?pqorigsite=gscholar&fromopenview=true.

Bozkurt, İ. ve Karakuş, R. (2020). Provincial financial ınclusion in turkey: measurement and ıts spatial determinants. *Ege Academic Review,* 20(2), 101–24. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1080183

Bozkurt, İ., Karakuş, R. ve Yildiz, M. (2018). Spatial determinants of financial inclusion over time. *Journal of International Development*, 30(8), 1474-1504. Erişim adresi: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/jid.3376

Bulut, A. E., ve Acar Balaylar N. (2021). Finansal istikrar ve doğrudan yabancı yatırım ilişkisinin gelişmekte olan ülkeler perspektifinde Panel veri analizi. *İzmir İktisat Dergisi,* 36(2), 461–77. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1649677

Burhan, E. (2012). *Panel veri analizi ile Avrupa birliği ülkeleri ve Türkiye için petrol tüketimi ve gayri safi yurtiçi hasıla arasındaki ilişkinin araştırılması.* (Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Bilimler Enstitüsü. Eskişehir. Erişim adresi: https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/408133/yokAcikBilim_443285.pdf?sequence=-1.

Cámara, N. ve Tuesta, D. (2014). Measuring financial ınclusion: A muldimensional ındex. *BBVA Research Paper,* (14/26). Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2634616.

Čihák, M. (2006). How do central banks write on financial stability?. Erişim adresi: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=920255.

Çelik, S. ve Akarım, Y. D. (2012). Likidite riski yönetimi: Panel veri analizi ile İMKB bankacılık sektörü üzerine ampirik bir uygulama. *Eskişehir*

Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 13(1), 1-17. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/113339.

Çetin, A. (2020). Türkiye'de finansal tabana yayılmanın artırılmasında katılım bankacılığının rolü ve önemi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 16(1), 155-171. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1082874.

Darıcı, B. (2012). Finansal istikrar ve finansal istikrara yönelik kamusal sorumluluk çerçevesinde para politikası: Türkiye analizi. Erişim adresi:https://dspace.balikesir.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12462/4656/burak-dar%C4%B1c%C4%B1.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Davis, E. P. (2002). A Typology of financial ınstability/financial stability report 2. *Vienna: ÖsterreichischeNationalbibliothek*. Erişim adresi: https://dspace.balikesir.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12462/4656/burak-dar%C4%B1c%C4%B1.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

DEİK, (2015), *Irak ülke bülteni.* Erişim adresi: https://www.deik.org.tr/uploads/irak-ulke-bulteni-subat-2015-ornek.pdf

Demir, Y. ve Çakır, H. M. (2015). Finansal istikrar ve Türkiye'de bankacılık düzenlemeleri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(33), 33-53. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/852738.

Demirguc-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D. ve Ansar, S. (2018). *The Global Findex Database 2017: Measuring Financial Inclusion and the Fintech Revolution*. World Bank Publications. Erişim adresi: https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/21865/WPS7255.pdf

Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L. F., Singer, D. ve Van Oudheusden, P. (2015). The global findex database 2014: Measuring financial ınclusion around the world. *World Bank Policy Research Working Paper*, (7255). Erişim adresi: https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/21865/WPS7255.pdf

Eken, M. H. (2008). Tüketicilerin aşırı borçluluk ve finansal dışlanma nedenleri. *Maliye ve Finans Yazıları,* 1(79), 61–80. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/150807.

El-Obaidi, A. F. M. (2021). *Finansal içerme ve finansal gelişme arasındaki ilişki ve bunun Irak'ta ekonomik büyümeyi desteklemedeki rolü*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yönetim ve İktisat Fakültesi, Anbar Üniversitesi. Irak.

Erçel, G. (1998). *Finansal İstikrar ve Para Politikası*. Rotary International: İstanbul

Erdoğan, M. (2008). Bankacılık sektöründe asimetrik bilgi: Sorunlar ve çözüm önerileri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 20(3). Erişim adresi: https://birimler.dpu.edu.tr/app/views/panel/ckfinder/userfiles/17/files/DERG_/20/1-20.pdf.

Erdönmez, P. (2014). Dünya bankası finansal tüketicinin korunmasına ilişkin iyi uygulama ilkelerinin ilgili mevzuat çerçevesinde ana hatlarıyla incelenmesi. *Bankacılar Dergisi*, (89),92–117. Erişim adresi: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/50207356/BANKACILAR_DERGISI 2013 TUBITAK-ULAKBIM-with-cover-page-v2.pdf?.

Fendoğlu, C. M. (2015), *Finansal istikrar açısından makro-ihtiyati araçların etkisi: Türkiye ve seçilmiş ülkeler için bir sistem gmm yaklaşımı.* (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara. Erişim adresi: https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=Zrjc2bdWMZpRSz2zYaX6xw&no=YBEHuyZuCUasbEkX4pwC8A

Fırat, M. (2013). Gelişmekte olan ülkelerde ve Türkiye'de yoksulluk. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(1), 185–206. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/tr/pub/trakyasobed/issue/30217/326205.

Global Finance Development Report, (2014). Erişim adresi: https://www.findevgateway.org/sites/default/files/publications/files/mfg-en-paper-global-financial-development-report-2014-financial-inclusion-nov-2013.pdf

Göker, Z. (2009). Küresel kamusal bir mal: Finansal istikrar. *Akdeniz İİBF Dergisi,* 9(17), 7–22. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/372660.

Gupte, R., Venkataramani, B. ve Deepa G. (2012). Computation of Financial Inclusion Index for India. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 37, 133–49. Erişim adresi: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042812007604.

Hamza, H. K. ve Abdülhamid, G. R. (2012), Irak Menkul Kıymetler Borsası-başlangıç - Göstergelerinin analizi ve değerlendirilmesi. *Kufe araştırmaları merkezi dergisi,* 1(24), 255-284. Erişim adresi: http://journals.uokufa.edu.iq/index.php/ksc/article/view/1934/1855

Hannig, A. ve Stefan J. (2010). Financial ınclusion and financial stability: current policy ıssues. Erişim adresi: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/53699/1/654899762.pdf.

Hazar, A., Babuşçu, Ş., Tekindal, M. A., ve Köksal, M. O. (2018). Bankacılık sektöründe sermaye yeterliliği rasyosunu belirleyen risklerin analizi. *Uluslararası iktisadi ve idari incelemeler Dergisi*, (20), 135-150. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/360382.

IMF, Erişim adresi: http://data.imf.org/regular.aspx?key=61404590

Iqbal, B. A. ve Sami S. (2017). Role of Banks in financial ınclusion in ındia. *Contaduría y administración,* 62(2), 644–56. Erişim adresi: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0186104217300104.

Irak Menkul Kıymetler Kurumu 2006-2020, Erişim adresi: https://www.isc.gov.iq/index.php?do=list&type=report&xtype=year

Irak Merkez Bankası, (2017*). Tüketici koruma kılav*uzu, Erişim adresi: https://cbi.iq/static/uploads/up/file-151186712496684.pdf

Irak Merkez Bankası, (2020). *Yıllık Ekonomik Raporu 2004-2*020, Erişim adresi: https://cbi.iq/news/view/463

Irak Merkez Bankası, (2020). *Finansal İstikrar Raporu 2004-2020*, Erişim adresi: https://cbi.iq/news/view/494

Irak Merkez Bankası, (2020). *Yıllık İstatistik Bülteni 2004-2020*, Erişim adresi: https://cbi.iq/news/view/492

Jassem, A. (2015). Financial ınclusion and ıts ımpact on achieving strategic success of service organizations. *The Islamic University College Journal*, 49,139-189. Erişim adresi: http://search.mandumah.com/Record/922559

Kabakova, O. ve Evgeny P. (2018). Analysis of factors affecting financial ınclusion: Ecosystem view. *Journal of business Research* 89, 198–205. Erişim adresi: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0148296318300754?casa_token=hmWym18aAPIAAAAA:M0SbdPAvFoki14H9K096ZIh6jrV6Igs8aZzeSc8AfW-A4eA2K_L-1uiQQDnTsQUMUS7jRF0RfOcI .

Kempson, H., Whyley, CM., Caskey, J. ve Collard. SB. (2000). In or out? financial exclusion: A literature and research review. *Financial services authority*. Erişim adresi: https://research-information.bris.ac.uk/en/publications/in-or-out-financial-exclusion-a-literature-and-researchreview-2

Kirdaban, M. İ. ve Karatepe, Y. (2005). *Ödeme sistemlerindeki gelişmeler ve ödeme sistemlerinin finansal sistem istikrar üzerindeki etkileri*. (Uzmanlık Yeterlilik Tezi). TCMB, Bankacılık ve Finansal Kuruluşlar Genel Müdürlüğü, Ankara. Erişim adresi: https://www3.tcmb.gov.tr/kutuphane/TURKCE/tezler/mibrahimkirdaban.pdf.

Large, A. (2003). Financial stability: Maintaining confidence in a complex world. *Financial Stability Review,* (December), 170–74. Erişim adresi: https://www.bankofengland.co.uk//media/boe/files/speech/2003/financial-stability-maintaining-confidence-in-a-complex-world.pdf .

Leyshon, A. ve Nigel T. (1995). Geographies of financial exclusion: Financial abandonment in britain and the united states. *Transactions of the Institute*

of British Geographers, 312–41. Erişim adresi: https://www.jstor.org/stable/pdf/622654.pdf?casa_token=GGbFCmSXwmEAAAAA:iwh8x_vBXTKJXbSW3bmYCUXVwNfrp_qOxk7BHdF90UMRYGouJ7oyKnrOvd_VkQnvv6VLdUge_4mOD_vdsoJUuJaoeaSOnnjvB3JIzGGlrSewb8ORRZ-0.

López, T, ve Winkler. A. (2019). Does Financial Inclusion Mitigate Credit Boom-Bust Cycles?" *Journal of Financial Stability* 43: 116–29. Doi: 10.1016/j.jfs.2019.06.001

Merton, R. C. ve Bodie, Z. (1995). A conceptual framework for analyzing the financial system. *The Global Financial System: A Functional Perspective*, 3–31. Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/ZviBodie/publication/228224831_A_Conceptual_Framework_for_Analyzing_the_Financial_Environment/links/0deec51a38bb1ce588000000/A-Conceptual-Framework-for-Analyzing-the-Financial-Environment.pdf.

Muñoz, J. (2011). Orthodox versus heterodox (minskyan) perspectives of financial crises: explosion in the 1990s versus ımplosion in the 2000s. *Levy Economics Institute of Bard College Working Papers,* (695). Erişim adresi: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/56998/1/67782686.pdf .

Narayan, P. K. ve Smyth, R. (2006). What determines migration flows from low-income to high- income countries? An empirical investigation of Fiji–Us migration 1972–2001. *Contemporary Economic Policy,* 24(2), 332-342. Erişim adresi: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1093/cep/byj019

Narayanan, S. ve mi Dalvi. R. (2004). *Assessment of financial stability reports: sveriges riksbank*. University, Library of Munich, Germany. Erişim adresi: https://econwpa.ub.uni-muenchen.de/econ-wp/fin/papers/0501/0501012.pdf.

Neaime, S. ve Gaysset, I. (2018). Financial inclusion and stability in MENA: Evidence from poverty and inequality. *Finance Research Letters*, 24, 230-237, Erişim adresi: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1544612317302520?casa_token=o9Gh5_c78Q4AAAAA:9rTbCOVuxh_OllwldRxlEIFk8Go_wfSHxxrLxhxXwL8iYdRK2EHMPOavigxVzpUrZNcRB_QCqdBf

Özince, E. (2005). Finansal istikrar, Basel II ve bankalar açısından etkileri. *Bankacılar Dergisi,* 53, 18–22. Erişim adresi: https://www.tbb.org.tr/Dosyalar/Arastirma_ve_Raporlar/finansal_istikrar.pdf

Parasız, İ. (2009). *Para ve Banka Finansal Piyasalar*, 9. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi.

Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal Of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. Erişim adresi: https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/jae.616

Planlama Bakanlığı, (2020). *Merkez İstatistik Bürosu*, Erişim adresi: https://www.cosit.gov.iq/ar/

Rahımyar, A. M. (2020). *Türkiye ve Afganistan özelinde ülkeler arası finansal içerme durumu karşılaştırması*. (Yüksek Lisans Tezi), Necmettin Erbakan University (Turkey), Cumhurbaşkanlığı Millet Kütüphanesi Erişim adresi: https://www.proquest.com/pagepdf/2599055253?accountid=196244.

Rahimyar, A. M ve Çürük, S. A. (2020). Finansal içerme düzeyi ve belirleyicilerine yönelik ampirik bir çalışma: Afganistan örneği, Economics, *Business and Organization Research*, 2(2), 121-147. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1467281

Rahimyar, A. M. ve Çürük. S. (2021). Finansal katılım düzeyi ve belirleyicileri üzerine ampirik bir araştırma: Türkiye örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergisi,* (90), 165–84. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/n/download/article-file/1405936.

Rahimyar, A. M., ve Curuk, S. A. (2020). Finansal içerme düzeyi ve belirleyicileri üzerine ampirik bir araştırma: Türkiye örneği. *Press Academia Procedia*, 12(1), 92-94, Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1482513

Rangarajan, C. (2008). *Report of the committee on financial ınclusion*. Ministry of Finance: Government of India.

Reis, Ş. G., Kılıç, Y., ve Buğan, M. F. (2016). Banka karlılığını etkileyen faktörler: Türkiye örneği. *Muhasebe ve Finansman Dergis*i, (72), 21-36. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/427851

Rosengren, E. S. (2011). Defining Financial stability, and some policy ımplications of applying the definition. *In Keynote Remarks at the Stanford Finance Forum*, Graduate School of Business, Stanford University. Erişim adresi: https://ideas.repec.org/p/fip/fedbsp/46.html

Russell, H., Maître, B. ve Donnelly. N. (2011). Financial exclusion and over-ındebtedness in ırish households. *Department of Community, Equality & Gaeltacht Affairs and Economic.* Erişim adresi: http://www.socialinclusion.ie/publications/documents/2011_03_07_FinancialExclusionPublication.pdf .

Saha, M., ve Dutta, K. D. (2021). Nexus of financial inclusion, competition, concentration and financial stability: Cross-country empirical evidence. *Competitiveness Review: An International Business Journal*. Erişim adresi: https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/CR-12-20190136/full/html?casa_token=ua5Cw1EGKLIAAAAA:TfuxSVV4wXwAv1P3iQ4RxLe26HboxxUBYIDcQJhNCPfpg078H9X8YiUZjld5ZxbfWqXKr8PtfCcfBmO7jCJ1KNkzduDfSG5l1NgQ4XyWrk1EJAezB0

Sahay, Ms. (2015). *Financial ınclusion: Can ıt meet multiple macroeconomic goals?* International Monetary Fund.

Sakher, R. F. (2019). *Finansal içerme yayılma ile bankacılık istikrarı arasındaki ilişkinin analizi*. (Yüksek lisans tezi). Kerbela Üniversitesi, Yönetim ve

Ekonomi Fakültesi. Erişim adresi: https://drive.google .com/file/d/13Nq95kRUknJp8tfVpHMBKTFoUc1Qzeix/view.

Sarma, M. (2008). *Index of Financial Inclusion* (Indian Council for Research on International Economic Relations Working Paper Series No. 215). New Delhi.

Sarma, M. ve Pais, J. (2011). Financial Inclusion and Development. *Journal of international development,* 23(5), 613–28. Erişim adresi: https://on linelibrary.wiley.com/doi/full/10.1002/jid.1698?casa_token=7pe3vmfos auaaaaa%3a0q8hjwwkz_rx3msbclnmkof2nhxefgcccjnwjucdcxytxelzev pamavjlur7evpvzvhzwlyt3ho0ıgdıfq

Schinasi, G. J. (2004). Private finance and public policy. *IMF Working Papers,* 2004(120). Erişim adresi: https://www.elibrary.imf.org/view/journals/ 001/2004/120/article-A001-en.xml

Seman, J. A. (2016). *Financial Inclusion: The Role of Financial System and Other Determinants*. University of Salford (United Kingdom). Erişim adresi:http://usir.salford.ac.uk/id/eprint/42264/1/Final%20PhD%20Thes is-%20JUNAIDAH%20ABU%20SEMAN.pdf

Shenbi, S. ve Khudhur, A. (2018). The ımportance of financial ınclusion in achieving development (Enhancing financial coverage in the Arab republic of egypt). *Journal of Research in Finance and Accounting*, 3(2), 104-129. Erişim adresi: https://www.asjp.cerist.dz/en/down Article/99/4/1/81439

Sönmez, F. ve Uysal, D. (2018). Finansal istikrarsızlığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Brıct ekonomileri. *Business & Economics Research Journal* 9(1). Erişim adresi: https://www.researchgate.net/profile/Filiz-EratasSoenmez/publication/323104944_Finansal_Istikrarsizligin_Ekon omik_Buyume_Uzerindeki_Etkisi_BRICT_Ekonomileri/links/5a9eed7f a6fdcc22e2cb48c4/Finansal-Istikrarsizligin-Ekonomik-Bueyueme-Uezerindeki-Etkisi-BRICT-Ekonomileri.pdf

Stoica, O.ve Ihnatov, *I. (2016).* Exchange rate regimes and external financial stability. *Economic Annals*, 61(209), 27-43. Erişim adresi: http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0013-3264/2016/0013-32641609027S.pdf

Şişman, B. ve Doğan, M. (2016). Türk bankalarının finansal performanslarının bulanık ahp ve bulanık moora yöntemleri ile değerlendirilmesi (The evaluations of financial performance in turkish banks by using fuzzy ahp and fuzzy moora). *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergis*i, 23(2), 353-371. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/228127

TCMB, (2011). Dünyada ve Türkiye'de finansal hizmetlere erişim ve finansal eğitim, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası. Erişim adresi: https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/362bbf12-7d95-47eb-9d4d-13039893ce5e/finansal_egitim.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-362bbf12-7d95-47eb-9d4d-13039893ce5e-m3fBalY

Temizel, F. (2015). Finansal dışlanmaya bakış. *Dumlupınar University Journal of Social* Sciences, (44). Erişim adresi:https://birimler.dpu.edu.tr/app/views/panel/ckfinder/userfiles/17/files/DERG_/44/12.pdf .

Temizel, F. ve Bayram, F. (2011). Finansal okuryazarlık: Anadolu üniversitesi iktisadi idari bilimler fakültesi öğrencilerine yönelik bir araştırma *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 12(1): 73–86. Erişim adresi: Erişim adresi: https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11421/18940/18940.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Tiryaki, G. (2012). *Finansal istikrar ve bankacılık düzenlemeleri (1990-2010 Türkiye tecrübesi ışığında*. Türkiye Bankalar Birliği. Erişim adresi: https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/Dokuman/1924/Finansal_istikrar_Kitap.pdf

Tokucu, E. (2012). Hyman mınsky'nin finansal istikrarsızlık hipotezi çerçevesinde finansal krizler ve çözüm önerileri. *Ankara Üniversitesi Sbf*

Dergisi, 67(02), 189–212. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/35832.

Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun, No.6502, mad.1. Erişim adresi: https://tuketici.ticaret.gov.tr/data/5e81982d13b876a1b04c7a42/Tuketicinin_Korunmasi_Hakkinda_Kanun_6502_Ocak_2021.pdf

Tür[km]en, S. ve Çağıl, G. (2017). Finansal hizmetlere erişim ve sürdürülebilir kalkınma. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar,* (623), 63–76. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/787892

Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası / Dünya Bankası. (2012). Finansal Tüketici Koruma İçin İyi Uygulamalar. Erişim adresi: https://www.tbb.org.tr/content/upload/dokuman/2108/finansal_tuketici_koruma_icin_iyi_uygulamalar.pdf

Vo, D. H., Nguyen, N. T., ve Van, L. T. H. (2021). Financial inclusion and stability in the Asian region using bank-level data. *Borsa Istanbul Review,* 21(1), 36-43. Erişim adresi: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2214845020300363

Wang, X. ve Jian G. (2017). Financial ınclusion: Measurement, spatial effects and ınfluencing factors. *Applied Economics,* 49(18), 1751–62. Erişim adresi:https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/00036846.2016.1226488?casa_token=Mc4X08DMlWwAAAAA:LFhJn8FcE815PkXsnjff7F0HjmwBhOqSqIKbWR5XADgRW4gTudYiETd74QAC-s8TlMcJ-8mBS9zNfCuKUA

Yıldız, M. (2020), Bireylerin islami finans okuryazarlık düzeyi ve katılım bankası tercihi: Türkiye değerlendirmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(4), 730-744. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1315038

Yılmaz, Ö. ve Akıncı, M. (2011). İktisadi büyüme ile cari işlemler bilançosu arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 15(2), 363-377. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/32286

Yiğit, Ö. ve Gökçe, A. (2012). Türkiye'de çekirdek enflasyon: Ekonometrik bir yaklaşım. *Central Bank Review*, 12(1). Erişim adresi: https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/1ac87651-983e-43c6-ab4024213dc10135/jan12-3.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-1ac87651-983e-43c6-ab40-24213dc10135-m3fB6Xi

Yorulmaz, R. (2013). Construction of a Regional Financial Inclusion Index in Turkey. *BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi* 7(1): 79–101. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1352248

Yücememiş, B. T. ve Sözer, İ. (2011). Bankalarda takipteki krediler: Türk bankacılık sektöründe takipteki kredilerin tahminine yönelik bir model uygulaması. *Finansal Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 3(5), 43-56. Erişim adresi: https://dergipark.org.tr/en/pub/marufacd/issue/505/4587

EKLER

Tablo 1: Irak bankacılık sisteminde yer alan bankaların sermaye yapısına göre görünümü (2004-2020 Yılları).

Yıl	*Banka sayısı*	*Toplam ödenmiş sermaye*	*Toplam varlıklar*
2004	29	243	166.800
2005	31	658	213.200
2006	37	898	253.453
2007	37	1.209	282.180
2008	37	1.922	307.194
2009	43	2.437	334.236
2010	44	2.914	363.492
2011	49	4.095	143.803
2012	54	5.908	191.355
2013	54	7.595	206.554
2014	57	9.105	226.821
2015	57	10.172	222.998
2016	65	11.826	221.362
2017	69	14.474	156.691
2018	71	15.151	123.171
2019	73	15.501	133.254
2020	76	16.928	138.462

Kaynak: (Veriler Irak Merkez Bankası Ekonomik Rapor-İstatistik ve Araştırma Dairesi Başkanlığı tarafından 2004-2020 https://cbi.iq/news/view/463 yılları arasında yıllık olarak alınmıştır. Veriler yazar tarafından tablolaştırılmıştır).

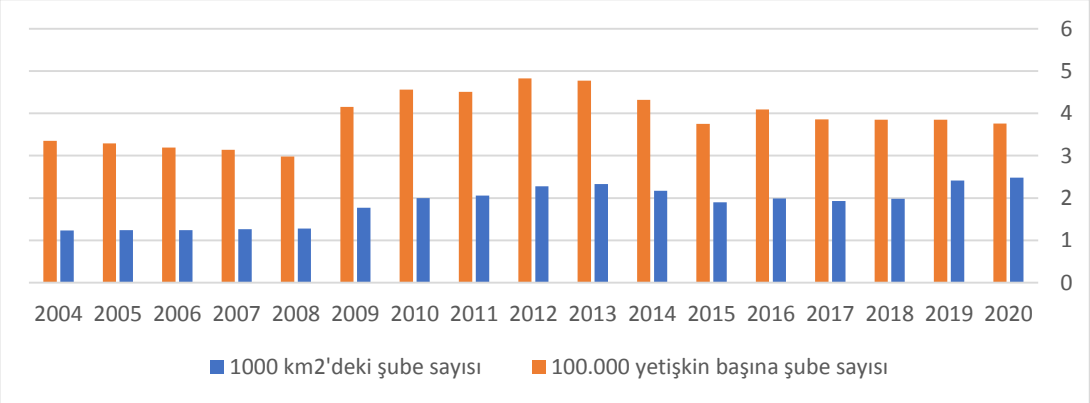
Tablo 2: 2004-2020 döneminde Irak'ta banka dağıtımı ve banka yoğunluğu

Yıl	*Nüfus sayısı*	*15+ yetişkin nüfus sayısı*	*Banka şubesi sayısı*	*Bankacılık yoğunluğu*	*Bankacılık yaygınlığı Oranı*
2004	27.139	15964	536	50.6	1.97
2005	27.963	16448	542	51.5	1.93
2006	28.810	16947	542	53.1	1.88
2007	29.682	17460	54	54.1	1.84
2008	31.895	18761	560	56.9	1.75
2009	31.664	18625	774	40.9	2.44

2010	32.489	19080	871	37.3	2.68
2011	33.338	19929	899	37.1	2.79
2012	34.207	20569	994	34.4	2.90
2013	35.095	21227	1014	34.6	2.88
2014	36.004	21926	948	37.9	2.63
2015	36.933	22082	830	44.5	2.24
2016	36.610	21141	866	42.2	2.36
2017	37.552	21778	842	44.6	2.24
2018	38.433	22402	864	44.4	2.25
2019	39.309	23027	888	44.2	2.26
2020	40.222	23668	891	45.1	2.21
Not 1: Banka yoğunluğu = toplam nüfus/şube numarası * 100 **Not 2:** Bankacılık dağıtımı = şube sayısı / toplam nüfus * 100					

Kaynak: (Banka şube sayısı Irak Merkez Bankası tarafından 2004-2020 yılları arasında yıllık olarak yayımlanan İstatistik Bülteninden, nüfus sayısı ise Planlama Bakanlığı, Merkez İstatistik Bürosu tarafından 2004-2020 https://cbi.iq/news/view/492 yılları arasında yayımlanan verilerden alınmış ve yazar tarafından tablolaştırılmıştır).

Şekil 1: 100.000 yetişkin kişi başına şube dağılımı Irak'ın toplam alanı

Kaynak: Araştırmacı tarafından temel alınarak hazırlanmıştır.

Not 1: Irak'ın toplam yüzölçümü (435,052) km^2'dir.

Not 2: 100.000 yetişkin başına düşen şube sayısı aşağıdaki eşitlik kullanılarak hesaplanmıştır:

- ✓ Banka şubesi sayısı ÷ yetişkin nüfus sayısı * 100
- ✓ Banka şube2si sayısı ÷ Irak'ın toplam yüzölçümü = 1000km^2 şube sayısı

Tablo 3: ATM cihazlarının Irak nüfusuna ve alanına göre yaygınlığı 2004-2020

Yıl	*ATM Sayısı*	*Her 100.000 yetişkin başına ATM cihazı*	*Km² başına ATM'lerin Oranı*
2004	126	0.78	0.28
2005	144	0.87	0.33
2006	166	0.97	0.38
2007	130	0.74	0.29
2008	130	0.7	0.29
2009	225	1.2	0.51
2010	423	2.22	0.97
2011	467	2.34	1.07
2012	467	2.27	1.07
2013	647	3.04	1.48
2014	337	1.53	0.77
2015	580	2.62	1.33
2016	660	3.12	1.51
2017	856	2.29	1.50
2018	865	2.79	1.98
2019	1014	3.59	2.33
2020	1340	5.07	3.08

Kaynak: (Irak Merkez Bankası tarafından 2010-2020 yılları arasında yapılan yıllık ATM sayısı Finansal İstikrar Raporundan alınmıştır (https://cbi.iq/news/view/494). ATM sayısı 2004-2010 (Al Obaidi, 2021, s. 74). Elde edilmiş ve yazar tarafından tablolaştırılmıştır).

Tablo 4: Irak'taki bankacılık derinliğinin ölçülmesi (trilyon IQD)

Yıl	*Özel sektöre kredi 1*	*Özel sektör mevduatları 2*	*GSYİH 3*	*Kredilerin Bankacılık Derinlik Endeksi % (1/3)*	*Mevduat Bankacılığı Derinlik Endeksi % (2/3)*
2004	620	3.431	53.235	1.6	6.4
2005	950	3.689	73.533	1.29	5.01
2006	1.881	4.751	95.588	1.96	4.9
2007	2.387	9.402	107.828	2.2	8.7
2008	3.978	11.616	155.635	2.5	7.4
2009	4.646	12.686	139.330	3.3	9.1
2010	8.527	13.711	171.957	4.9	7.9
2011	11.356	18.192	221.300	5.1	8.2

2012	14.650	21.115	251.900	5.8	8.3
2013	16.947	24.450	271.100	6.2	9.0
2014	17.745	24.702	260.000	6.8	9.4
2015	18.070	23.636	207.900	8.6	11.3
2016	18.400	24.500	203.900	9.2	12
2017	19.500	26.100	225.700	8.6	11.5
2018	20.300	27.200	254.800	7.9	10.6
2019	22.200	32.500	277.900	7.9	11.6
2020	25.844	35.982	198.800	13	18.1
Not 1: Kredilerin Bankacılık Derinlik Endeksi = Özel sektör kredileri / GSYİH * 100 **Not 2: Mevduat Bankacılığı Derinlik Endeksi = Özel sektör mevduatları / GSYİH * 100**					

Kaynak: (Irak Merkez Bankası Yıllık Ekonomik Rapor-İstatistik ve Araştırma Daire Başkanlığı tarafından 2004-2020 https://cbi.iq/news/view/492 yılları arasında yıllık olarak alınmıştır. Tablo yazar tarafından hazırlanmıştır).

Tablo 5: Irak bankacılık sektörü göstergeleri (2004-2020)

Yıl	***Sermaye yeterliliği***	***Varlıkların kalitesi***	***Likidite***	***Karlılık***
2004	0.42	0.89	0.16	0.49
2005	0.49	0.101	0.10	0.53
2006	0.60	0.105	0.10	0.51
2007	0.78	0.209	0.14	0.48
2008	0.122	0.333	0.16	0.70
2009	0.106	0.91	0.22	0.81
2010	0.111	0.93	0.23	0.110
2011	0.89.	0.178	0.48	0.137
2012	0.126	0.190	0.54	0.156
2013	0.137	0.338	0.68	0.180
2014	0.102	0.349	0.68	0.198
2015	0.98	0.401	0.69	0.201
2016	0.924	0.435	0.985	0.462
2017	0.359	0.585	0.473	0.603
2018	0.552	0.974	0.262	0.436
2019	0.659	0.150	0.150	0.103
2020	0.859	0.049	0.061	0.340

Kaynak: (Tüm bankacılık sektörü endeks verileri (2004-2020) https://cbi.iq/news/view/494, Irak Merkez Bankası Finansal İstikrar Dairesi Başkanlığı tarafından oluşturuldu. Tablo yazar tarafından gerçekleştirildi).

Tablo 6: 2004-2020 dönemi için Irak'taki makroekonomik göstergeler

Yıl	*GSYİH*	*GSYİH büyüme oranı %*	*Çekirdek Enflasyon oranı %*	*Cari işlemler hesabı (açık veya fazla)USD*
2004	53.245	80	27	-2.4046
2005	73.533	38.1	37	1.6941
2006	95.588	29.9	53.2	7.0956
2007	107.828	12.8	30.8	16.7464
2008	155.635	44.3	11.7	28.4409
2009	139.330	-10.4	7.1	1.2707
2010	171.957	23.4	3.1	6.4774
2011	221.300	28.7	6.5	21.1288
2012	251.900	13.8	5.6	29.5420
2013	271.100	7.6	2.4	22.5903
2014	260.600	-3.8	1.6	24.4279
2015	207.900	-20.2	1.7	3.6723
2016	203.900	-1.9	1.5	2.1578
2017	225.700	10.7	0.6	14.8925
2018	254.800	12.9	0.2	34.3695
2019	277.900	9	-0.1	15.7626
2020	198.800	-28.4	1.0	-6.2499
NOT: GSYİH büyüme oranı aşağıdaki denklem kullanılarak hesaplanmıştır. Gayri safi yurtiçi hasıla büyüme oranı = İkinci yıl gayri safi yurtiçi hasıla – Birinci yıl gayri safi yurtiçi hasıla / Birinci yıl gayri safi yurtiçi hasıla *100				

Kaynak: (Enflasyon verileri Irak Merkez Bankası (2004-2020) https://cbi.iq/news/view/463 yıllık ekonomik raporundan alındı. Cari hesap verileri Irak Merkez Bankası (2004-2020) https://cbi.iq/news/view/492 Yıllık İstatistik Bülteni Dış Ödemeler Dengesi Dairesi Başkanlığı'ndan alındı. Tablo araştırmacı tarafından temel alınarak hazırlanmıştır).

Tablo 7: 2004-2020 dönemi sermaye piyasası göstergeleri (Irak Menkul Kıymetler Borsası)

Yıl	*Hisselerin toplam piyasa değeri*	*GSYH'ye göre piyasa değeri%*	*Listelenen şirket sayısı*	*Toplam işlem hacmi*	*Bankacılık sektörü işlem toplam hacmi*	*Bankacılık Sektörü Oranı %*
2004	1.71	3.21	65	--------	-------	-------
2005	3.160	4.29	85	--------	-------	-------
2006	1.960	2.06	93	146891	115988	78.98
2007	2.142	2	94	427367.5	407175.4	95.29
2008	2.319	1.49	94	301350.0	267156.1	88.65
2009	3.125	2.27	91	411928.4	319235.4	77.5
2010	3.446	2.02	85	400359.9	259411.9	64.8
2011	4.931	2.23	86	941198.2	705455.9	74.95
2012	5.327	2.12	85	893825.3	677332.4	75.77
2013	11.451	4.22	83	284022.3	953874.3	33.58
2014	9.520	3.66	83	898316.0	763582.7	85
2015	9.264	5.97	98	456179.8	355859.7	78
2016	9.354	5.57	97	426788.1	312946.1	73.33
2017	10.721	5.46	101	386879.1	305821.5	79.04
2018	11.350	5.80	104	466477.0	361167.8	77.4
2019	11.661	5.19	102	284914.1	170224.2	59.7
2020	14.033	7.08	104	330385.1	193627.2	58.6

Kaynak: (Tüm veriler Irak Menkul Kıymetler Borsasından alınmıştır. 2006-2020 https://www.isc.gov.iq/index.php?do=list&type=report&xtype=year), 2004 ve 2005 yılları için toplam piyasa değeri ve borsada işlem gören şirket sayısı verileri alınmıştır (El-Obaidi, 2021: 98) Tablo araştırmacı tarafından temel alınarak hazırlanmıştır).

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

ORCID	0000-0001-5398-4259
Adı Soyadı	Kareem Qasım Awadh AWADH
Doğum Yeri	Irak
Doğum Tarihi	14/08/1992

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Almuthanna Üniversitesi (2014-2018)
Fakülte	College Of Administration &Economics
Bölüm	Bankacılık ve Finans

YÜKSEK LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Enstitü	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Bankacılık ve Finans

YABANCI DİL BİLGİSİ

İngilizce	YDS (…..) YÖKDİL (….) TOEFL (….) EILTS (….)
. . .	-

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	-
Görevi/Pozisyonu	-
Tecrübe Süresi	-

KATILDIĞI

Kurslar	
Projeler	-

İLETİŞİM

Adres	.
E-mail	kr.92im@gmail.com